

83.3(210с-Кара)

К129

Кара: 5820
(с автогр.)

Россия Федерацияны ОКЪУУ Министерствосу
Карачай – Черкес кърал педагогика университет

КЪАГЪЙЛАНЫ НАЗИФА

КЮРЕНЛИ ДЖАЗЫУЛА

Карачаевск – 2001

ББК 71.0

Кюренли джазыула. Сборник статей. Карачаевск.
КЧГУ 2001 г.

ISBN 5-900278-87-5

В дар гос. Библиотеке
им. Х. Батчаева
КЧГУ

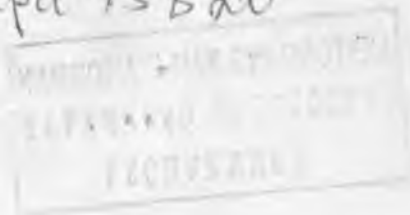
«Коронавание судьбы» - часть большой работы о творчестве дореволюционных индивидуальных авторов. - Работа адресуется преподавателям, студентам филологических факультетов и всем, кто интересуется историей карачаевской и балкарской литературы.

Рецензенты:

А. - М. Х. Батчаев, профессор, заслуженный работник образования КЧР;

С. А. Гочияева, кандидат филологических наук, доцент, заслуженный деятель науки КЧР, заслуженный учитель РФ.

Кара: 5820

ISBN 5-900278-87-5

© Карачаево-Черкесский госпедагогический университет, 2001

«КЮРЕНЛИ ДЖАЗЫУЛА»

Биз бу китабха салгъан сыйлы адамларыбызны ёмюрлюк джазыуларына «Кюренли джазыула» деб атагъанбыз. Кертиси да алай болур, аланы сыйлары, этген джумушлары нюр кюреннге бёлениб болмасала, ёмюрле тотлугъу ашаб, тас болуб кетерик болур эдиле, кёбле болгъанча...

Биз бурунгу джазмасы болгъан тюрк юйорню бир бутагъы болгъаныбыз кимге да белгилиди. Тарихибиз, джазыуубуз юзюле, чачыла келгени да унутулуб къалгъан зат тюлдю. Алай а, уллу къазанда бишген эт чий къалмаз дегенлей, тамырыбызгъа тартхан кёб шартыбыз алкъынчы юсюбюздеди, тин байлыгъыбызда, джорукъларыбызда да сырыбыз сакъланнганды.

Алыб къарайкъ, халкъыбызны тарихинде кеси джаратылгъан, кеси кесин эсгерген кюнден башлаб аны фахмусу, чемерлиги-усталыгъы, дуняда эм тахсалы сезим - суюмеклиги - ачыкъланады. Эсигизге бир тюшюрчюгюз, дуня устасы, токъмагъыны тюбюнден чартлагъан джилтинлери кёкде Айны, Кюнню, Джулдузланы джаратхан Алтын Дебет обур (акъылман) Сатанай бийчени сюеди, ол а Ёрюзмекни сайлаб, анга барады.

Нарт Ёрюзмек, халкъын джакълай, къына сакълалы Къызыл Фук бла къазауат этеди. Сосуркъа (Сослан -Сосулан) эмегенлени хорлаб, нартлагъа от алыб келеди. Бизни фольклорубузда талай литература жанрны аты барды прозада (къара сёзде, джырда (поэзияда). Сёз ючюн, джомакъ, хапар, айтыу, джыр, кюу, ийнар, белляу д.б.

Къуру малны къурманлыкъгъа союуб, аны юлюшле этгенибизден да бурундан келген джоругъубуз, адетлерибиз болгъанын ангыларгъа керекбиз...

Динибизни юсю бла къарасакъ да, бек кёб асыл шартыбызны эслейбиз. Мифологиябызда¹ джер джюзю терен сезимли, уллу поэзия кючю болгъан хапар. Джер джюзю къалай джаратылгъанын суратлайды.

Бурунгу ата-бабабыз, суратлау фахмусу уллу болгъанын черте, Джер анасына сейир чыпчыкъны сайлайды - Дууадакъны,

¹ Мифология - бир къауум алим.ле айтханнга кёре, адам улуну биринчи диниди.

кёкде уча, джерде джюрюй, сууда джюзе биледи ол. Юсю - чыммакъ -акъ, къанатлары - кенг джайылыб, бет тюрсюнсюнде эки накъут-налмаз кёзю, омакъ къызыл бурну. Назик бюгюлген ёхтем бойну, ёхтем, назик джюрюй билгени, ол тюз къанатлы болмагъанын чертеди. Ол суу тюбюнден, бурну бла узалыб, чыгъаргъан топуракъ хурттакчыкъдан, Джер джюзю къралады аны юсюнде таула, терк-тенгиз, адам, джаныуар да кёресиз, джер джюзюнден сахна этиб, къаллай сейир, деменгили декорация кърарай билгенди бурунгу адам!

Тейри динибиз а! Ол заманда огъуна Аллахны бирлигин сезген, кесине төрелик къраргъан халкъ, эшта, битик, тамгъа, джазыу дерге да билген болур...

Кюренли джазыулары болгъан, бюгюннге дери атлары унутулмай тургъан закийлерибиз да, эшта, джазыу бла хайырлана билген болурла. Аладан келген адет болуб джюрюй болур бюгюн да «къол джазманы китаб этиу».

Белгилисича, къол джазма китабланы асламысына тиширыула (къызла) джюрютедиле. Бюгюн да алайды. Биз кёб джылланы ичинде джайлыкълада къошчулагъа айланыб, хапар джыйгъан заманыбызда джастыкъ тюбюнден къол джазма китабын чыгъарыб окъумагъан, ары джазаргъа бир зат излемеген адамгъа бек аз тюбей эдик.

Ма алай айлана джыйгъанбыз биз бюгюн отузгъа джууукъ бурунгу авторну алтын сёзю. Аланы ичинде Трам хан, Зурум бийче, Акъбилек бийче, Гошаях бийче, Дуда улу Айсандыр (Шыйых Абдуллах), Семенланы Къалтур (Хиджи), Боташланы Адрахман д.б.

Китабны аллында бурунгу тюрк закийни Микаиль Шамси Баштуну (835 - 900) юсюнден хапар бла башлайбыз. Китабны пед. тогика вузну устазларына, студентлеге, школ устазлагъа джоралайбыз.

Бери кирген темаланы кесибиз да «энчи курсну» окъугъан заманыбызда хайырландырабыз.

Микаиль Шамси Башту (ортада).

Суратчы Хабичланы М.

**МИКАИЛЬ БАШТУ - БУРУНГУ КЪАРА БОЛГЪАР
АТА-БАБА ДЖЫРЧЫБЫЗ**
(835 - 900)

Къарачай-малкъар халкъны ата-бабаларыны - къара болгъарланы - айтылгъан поэтлери, дин, кърал-джамагъат къуллукъчулары, деменгили просветителлери Микаиль Башту 835 джыл Башту (Киев) шахарда белгили юйдегиде туугъанды. Микаильни атасы Шамс 825 джыл Баштуда къара болгъарланы патчахларын - Айдарны - аны кърал оноучуларын ислам диннге къайтарады. Киевде Шамс ислам динни джая, окъуу-джарыкълыкъ ишлеге да уллу эс бѣлгенди.

Микаиль, эсли сабий, гитчелигинден башлаб, атасыны джолу бла барады.

Илмугъа, диннге, тин байлыгъыбызгъа таймаздан эсин бѣле, джаш адам болгъар мифологияда аны эсинде ёмюрлеге къалгъан чыгъармалагъа тюбейди. Аланы сюжетлери, геройлары аны джюрегин къозгъаб, халкъны тарихинде кѣб затха эсин бѣледди. Башхала эслемегенни кѣре билген, башхала юсю бла ётюб кетген тарих эсгертмелени керти магъаналарын ачыкъларгъа излеген улан бурунгу болгъар халкъ поэзиягъа эсин ийиб, андан халкъны джашауна юлгюле алыргъа излейди.

Микаиль, уллу билими болгъан джаш адам, тарихге, поэзиягъа, кърал ишлеге таймаздан эс бѣле билген, неге да энчи, кѣре, сезе билген кѣз бла къарагъан, къара болгъар патчахны, Айдарны джашы Абдулла Джилкини къагъытчысы болуб, уллу кърал ишни баджарады. Алай а поэзия, фольклор, дин джумушларын тамбласына къоймайды: чыгъармала джазады, ислам динни болгъар халкъны арасында джая, къралны бир къыйырындан бир къыйырына арымай-талмай айланады. Къолуна алгъан ишин чийсил этмеучю Микаиль динни, джарыкълыкъны джайыуда окъууну магъанасы уллу болгъанын билиб, болгъар халкъны ичинде школ системаны да мийик этерге излейди, кеси джазгъан чыгъармаланы да халкъына билдирирге излейди.

Алай бла 882 джыл Микаиль джашауунда эм уллу, эм сыйлы джумушун тамамлайды - «Шан къызы» деген поэмасын джазыб бошайды. Поэт кесини бу алапат чыгъармасын болгъар патчах Бат-Уюрну тоханагъа иелик этген сыйына атайды.

Поэманы сюжети, геройлары болгар мифологиядан алынгандыла. Ислам динни болгарлылары арасында кимден да тири джайыб айланган шыйых Микаиль ата-баба мифологиясыны «джахил» сюжетлеринден енгелемейди, аланы, исламга келишмегенлерин да эслей турганлайына, чыртда бир джанына тюртмейди. Ата-баба алтын сёзю анга уллу поэт, просветитель болгарга болушады. Фольклор поэтни окьюу-джарыкылык ишинде да тюз, магьаналы джолну табарга болушады, халкыны арасында окьюуну кенг джарга мадарла табарга да даган болады.

Ата-баба мифологиядан алыб, кесини заманына келишдириб джазган поэмасын («Шан кызы») кюру патчах улан тоханага олтурганы ючюн «джаратылмагьанын» англатырга излегенча этеди.

Бу ишни баджара, поэт бютеу тюрк литература тилни - «тюрккени» болгар литература тилге саната, араб графиканы тамалында болгар алфавитни джарашдырады, болгар окьюу сетьни кюрайды, муслиман школла ачдырады.

Алай бла, бизге белгили «тюркиде», араб графикада джазылган биринчи болгар литература чыгарманы («Шан кызыны») мингле бла деменгили билимлери болгар болгарлыла окюугандыла.

895-898 джыллада Микаиль, болгар тарихде биринчи болуб, кьралыны адам санын тергетеди - перепись этдиреди. Бу кыйын ишини да, кюру да тутхан ишин этничюсоча, деменгили, созмай, алджатмай, этеди.

900-чю джылга джууук заманда поэт не джаны бла да кесини «ахыр джолуна чыгады». Биягы миссионер джолуна. Динни джая айлана барыб Кама суудан ётюб бара турганлайына, уллу джел кюбуб, шыйых Микаиль, айтылган кьара болгар поэт, бизни ата-баба фахмуларыбызны бири, алайда сууга кетиб ёледи, шыйыхлыгын энтда бир кере белгилей, сыйлы джумушун эте, дуниядан кетеди.

Айтууга кёре, алайда джашаган бир джахил болгар юйюрню бийи, биргесине да джыйыны, суу джагда Микаильни салы, кюмюшча джылтыраб, нюр джаннганын кёрюб, ислам диннге кьайтадыла, сууну атына - Нукьат итил - кюмюш итил деб атайдыла. Джахиллени бийлери Микаильни салын терекге такдырыб, былай айтханды:

- О Уллу шыйых! Бизни джерибизде джангыдан тууарса деб, такъгъанбыз сени терекге!

Микаильни ата-баба атын - «Тинтяу» - ала кеслерини юйюрлерине атагъандыла.

Поэт, дин джумушун эте, шыйыхча ёлгенини юсюнден Болгъар къралда дипломат болуб ишлеген Ахмед ибн Фадлан 922 джыл сагъынады.

Бюгюн биз Микаиль Баштудан къалгъан тин хазнаны кесибизни ата-баба тин байлыгъыбызгъа санайбыз. Микаильден эсе «берлакъда» ата-баба поэтлерибиз - Трам хан, Зурум бийче, Гошях бийче, Дуда улу шыйых Абдуллах, Къара-Мусса, дагъыда алкъын биз ызын табалмай тургъан джырчыларыбыз «Тюркиде», араб графикада джазгъандыла деген оюмгъа таянабыз. Белгилисича, тюрки ХХ ёмюрню аллына деричи джюрютюлгенди, Къара-чайда, Малкъарда да. Анга шагъат - Малкъарда 1709, 1715 джыллада араб харифле бла къарачай-малкъар тилде джазылгъан таш документ - малкъарны джерини ырджыларыны юсюнден бютеу Кавказ комиссияны ташлада джазгъан оноуларыды.¹

Аны къой, биринчи къарачай совет литература чыгъармала - Къаракётланы Иссаны «Джангы шигирле» деген поэзия китабы 1924 джыл «Тюркиде» чыкъгъанды.

Алай демеклик, «Джангы шигирле» 1709, 1715 джыллада Малкъарда ташлада джазыулача, араб харифле бла къарачай-малкъар тилде джазылгъандыла.

Кёресиз, ата-баба поэтибизни - Микаиль Баштуну сыйлы джумушу IX-чу ёмюрден XX-чы ёмюрге дери къаллай сыйлы къуллукъну баджарыб тургъанды.

Кертиди, къарачай-малкъар халкъ Асхакъ Темирни инсансызлыкъ геноцидинден сора былай иги аякъ тиреб башлагъанлай, талай джарсыуну сынаргъа буюрулгъанды - эминала, зорлукъла - барысын да унутдургъан Сталин геноцид...

Алай болса да эл ашагъан эмегенден эл Тейриси кючлюдю дегенлей, халкъыбыз кесини алтын урлугъун - генофондун - кёз гинджисича сакълагъанды, аны бла бирге - тин хазнасын да...

¹ Джаш алим Хатуланы Рашит айтханнга кёре, «Холам ташда» джазыуланы Къарачайны белгили джырчысы, просветители Дула улу Айсандыр (Шыйых Абдуллах) этгенди (автор).

Айтханыбызча, Михаилъ Баштуну «Шан кызы» деген поэмасы бюгюн бизге белгили «Тюркиде» джазылгъан биринчи бурунгу тюрк суратлау чыгъармаланы бириди. Анга къарайыкъ.

Михаиль Башту («Тебир» - псевдоними) «Шан кызы» поэмасын джазгъанлы онбир ёмюрден артыкъ болуб барады. Бу чыгъарманы себеби, кеби, юлгюсю бла джазылгъан затла аз тюлдюле. Аланы бири гюрджю классик Шота Руставелини «Витязь в тигровой шкуре» деген поэмасыды. Кеси къой, биографиясы да ушайды онекинчи ёмюрде джаратылгъан гюрджю поэманы тогъузунчу ёмюрде «Тюркиде» джазылгъан «Шан кызы» поэмагъа.

Башында эсгертгенибизча, поэманы сюжетин, геройларын Михаилъ бурунгу «Шан кызы» деген протоболгъар эпосдан алгъанды.

Поэманы миф магъанасына къатылыб, уллу тюрлендириб къорешмейди, бир-эки муслиман героину къошады (Мухаммат файгъамбар, Алий, Фатима, Хасан), ислам динни махтаулу кёргюзеди, протоболгъарланы уллу Тейриленини атына Муслиманат атайды - Аллах деб. Алай бла ата-бабаларыны миф чыгъармасын муслиман кебге салады, муслиманла «кесибизникиди» деб окъурча этеди.

Бу затланы барысын да эсге ала, Михаилъ Баштуну «Шан кызы» поэмасын бир джаны бла протоболгъарланы эпослары дерге боллукъду, башха джаны бла да бурунгу (биринчи) ислам поэма десек да, тюздю. Аны бла бирге Михаилъны поэмасы болгъарланы чынг бурунгу литература чыгъармаларына саналады.

Кесини поэмасында Михаилъ бизге бурунгу болгъарланы мифологияларын суратлайды. Анда ол окъуучугъа протоболгъар миф дунияны ачыкълай, Тейри (Аллах) джерде гитче тейрилени - алымланы (алп) - джаратханын кёргюзеди. Аланы ичинде огъурлу, асыл алпны - Бой Терекни кёргюзеди. Ол джерде джашауну ёкюлюдю, джакъчысыды. Бой Терек бусакъ терекни сыфатына кириб да болгъанды. Бир кёзлю пелиуан алп Мамильни чам аты Барысды (Барс). Огъурлу алп Симбир Къаргъа (Грач), Симбир деген сыйлы тауда туугъанды, Симбир къаргъаны сыфатына кире биледи.

Къайгъысыз-хатасыз алп Барадж Къанатлы Джыланлы къабына кире биледи.

Огъурсуз, шайтаннга (Ибилисге) къуллукъ этген алплашурале (аджал келечи), аурууланы огъурсуз тейриси Алмасты да.

Джер тьюбу дуняны иеси къаты, огъурсуз Аджагъа, аман айла-
ныучу Чычхан, дагъыда башхала.

Гунн-болгъар джахил Тейрилени пантеонларында тыйыншлы орунлары болгъан алпла - къазауатчыгъа болушуучу, Бёрю сыфат-ха кириучю Барын Бурн, суу тьюбу дуняны тейриси Тун Бурн, кёк чартлагъанны, шыбыланы тейриси Къубар бла Къуян, Тьююшурушну алпы (артда Тейри аны сатыу-алыугъа джан аурутуучу алп - кёк къоян неда Ташбаш деген алп этеди), джолланы, артда малланы алпы Мал, отну, темирчиликни алпы Хурса, д.а.к.

Дунягъа адам улу къалай джаратылгъанын, аны бир юйюрюне патчахлыкъ этген джырны сейир устасы Баян Гимен деген алп болгъанын да суратлайды поэт кесини чыгъармасында. Боянны кичи джашы гунн халкъны атасы. Инджикни тейри чабакъ Бойгал табады. Аны (Бойгалны) сыйлай, болгъар тиширыула кийимлерин кюмюш ачхала бла, чабакъны къабугъуна ушата, джасайдыла...

Инджикни туудукълары, гунн патчахла, Къобанны (Хуанхе) джагъаларында айланадыла бир белек заманны, артда алайдан Суланы (Дунайны) Сакълан (алан) тюзлеге кетедиле, андан да - төрт дунягъа...

Арбуге-Тарвилни, Патраны юсюнден алапат хапар айта, поэт болгъар халкъны джаратылгъаныны юсюнден бардырады сёзюн поэмада. Хапар миф, таурух халда барады. Ате деген джигитни суйген къызын Боз бийчени, Шан Алтан Рыштавлы деген бийни къызын огъурсуз Алмасты алыб кетеди. Арбугну суйген къызы Тарбитни уа - Аджагъа урлайды. Тенгле алгъа Тарбитни, ызы бла Боз бийчени къайтарадыла.

Юч болгъар джигит джерде, джер тьюбюнде бу огъурсуз алпланы, тул-тубан шайтан-джек аскерлени къырадыла, Аждагъа бла Алмастыны да ёлтюредиле. Андан сора тенгле Итил сууну джагъаларына кечедиле, былайда Болгъар кърал къурайдыла...

Бу къадар событияны, тарих хапарны, тюрлю-тюрлю миф таурухлу сценаланы юсю бла Михаил Башту окъуучуну тенгликге, шохлукъгъа, инсанлыкъгъа, мамырлыкъгъа эсин бёлдюрюрге излейди.

Поэт-гуманист кесини чыгъармасында миф тейрилени огъурлусуна, огъурсузуна да тиймей, бир джерде къойгъаныны магъанасы бек уллуду.

Ол, Исламны джайыб кюрешген адам, бир Аллахдан ёзге тейрилени кёргозюрге тыйыншлы тюл эди. Поэмасында уа бурунгу, джахил тейриле «Шан кызы» болгар эпосдан («Шан кызы») биринчи болгар джазма литература чыгармагъа бютеулей кёчюб къаладыла. Нек?

Бизни кёлбюзге былай келеди: фахмулу, ата-баба мифологиясын, фольклорну, болгар тарихни керти билген, кёлю бла аныгълагъан адам, бурунгу проблемала аны заманында да «ауузлары» ачыб тургъанын эслеб, халкъ «оноун» бузмаз джанындан кюрешгенди, сюжетин, идеясын алыб, геройларын, аланы энчиликлерин бузаргъа базмагъанды, огъурлу мифология персонажлары сыйюмлююклеринден айырылыргъа излемегенди. Аланы огъурлулукъларын, асыллыкъларын къайтарыб кёргозюр ючюн а къатларында огъурсуз, сыйюмсюз тейрилеге да тиймейди. Мифология эпосну «ойюрюн» ислам къабха джыйгъаны уа ортодоксал исламны заманында шыйых Михаилни чыгармасын джакълаялмагъанды. Ортодоксал динчиле поэмада джахил тейрилени кёрюб, Михайльча къарамагъандыла алагъа. Поэт сыйюмлю, сыйюмсюз тейриледе алгъы бурун аллахлыкъларны кёргенди: ашхылыкъларны-осаллыкъларны, кертиликни-ётюрюкню, тюзлюкню-терсликни, инсанлыкъларны-инсансызлыкъларны чертгенди. Шыйых Михаил алагъа дин джаны бла къарамагъанды. Миф эпосну тейрилери Михаилни поэмасында персонажлача ангылашынгандыла авторгъа, ортодоксал динчиле уа алада джахилликни бегитиуню, бир Аллахха тюл, кёб тейрилеге ийнанмакълыкъларны кёредиле...

Не этсин, хар адамны да кёзю ангысына кёре къарайды не затха да. Артдагъы муслиман оноучула да ислам ючюн кюрешде тюзде ажымлы ёлген шыйых Михайльден башха тюрлю къарай болур эдиле халкъларыны тарихлерине, тин байлыкъларына, профессионал искусстволарыны биринчи чыгармаларына да...

Поэманы геройлары кёб тюрлю джарсыуладан сау-эсен чыгыб, «тазаланыб» диннге къайтадыла. Дин (ислам дин) бла бирге насыб да, сыймеклик да табадыла. Авторну оюму, биз ангылагъаннга кёре, сыймекликсиз, кирсизликсиз дин джукъ да тюлдю. Сыймеклик иннет тазалыкъ динни толу, керти, къууатлы этеди, дин ахлуну инсанлыгъларын да деменгили, асыл этеди.

«Шан кызы» поэма ат арыкълыкъда, кызы джарлылыкъда дегенлей, кёб тюрлю джарсыуну сынагъанды. Биринчиси, белги-

лисича, ортодоксал ислам аякъ тирөгенинде, поэмада «джахил» ызны эслеб, аны автору хакъ муслиман болгъанын, Исламны тегерекде ол джайгъанын, чыгъармасында чыртда исламгъа къаршчы зат излемегенни эсге алмагъандыла. «Джахил» сюжет а «Шан къызы» деген бурунгу къара болгар эпоснукъу болгъанын, эпосну аты сюжети, персонажлары бла бирге поэмагъа киргенлерин иги билген динчиле Михаилъни сейир чыгъармасын медреселеде окъууну, аны халкъны арасында джайыуну тохтатыб, унутдургъа излейдиле.

Совет власть келгенинде уа ортодоксал исламчылагъа джахил кёрюннген чыгъарма, большевиклеге исламны сыйлы дин китабыча кёрюнеди. Ала да кеслрича поэманы «джукълатадыла».

Айхай да, хар халкъ да халкъыны тин байлыгына алай къарагъан болмаз эди. Сёз ючюн, гюрджю классик Шота Руставелини «Витязь в тигровой шкуре» деген алапат поэмасы Михаилъ Баштуну «Шан къызы» поэмасыны кеби бла, аны келеккеси бла, аны тылпыуу, ёзеге бла къуралгъанды. «Шан къызына» юч джюзден артыкъ джылдан сора тынгылагъан гюрджю поэт, Михаилъни фахмусуна баш ура, этген чыгъармасыны джазыуу уа башха торлю - насыблы - болгъанды. Гюрджюде аны сыйы бек мийикдеди бюгюн да. Михаилъни кючю бла джаратылгъаны уа бир джерде да сагъынылмайды.

Алайды да, бизни улту ата-баба поэтибиз, тогъузунчу ёмюрню закийи къара болгарлы Михаилъни чыгъармасы бюгюн бизни да тин байлыгыбызны тамалыны къадау ташларыны бириди. Андан, алайларыбыздан ёнгелесек, тамырсыз, джакъсыз боллукъбуз.

Дагъыда бир чертерибиз: ата-баба поэтибиз Михаилъ хайырланган джазма - «Тюрки» бла къарачай-малкъар халкъ XX-чы ёмюрню аллына дери хайырланыб тургъанды. Анга шагъат этген затланы бири, башында чертгенибизча, 1709, 1715 джыллада Малкъарны чеклерини юсюнден ташлада «Тюркиде» джазылгъан документле, анга шагъат - 1924 джыл «Тюркиде» (араб графика бла къарачай-малкъар тилде джазылгъан) чыкъгъан биринчи къарачай совет суратлау китаб - Къаракетланы Иссаны «Джангы шигирлери»...

Бюгюн бизни тарихибизден чыртда хапарлары болмагъан адамла «сизни-бизни да джазмабыз 1917 джылда джаратылгъанды» дерге кюрешедиле. Бу айтыу тутхучсуз болгъанын ата-

бабаларыбызны «Клинопись», «Руно» джазмаларын айтмасакъ да къуру «Тюрки» да кѣргюзеди. Хапарынг болмагъанлай, башха халкъны тин культурасын айгъакълау, биреуню тарихин учуз этиу, джумушакъ айтыу бла, джахилликди...

* * *

Ата-баба поэтибиз Михаилъ Шамси Баштуну поэмасыны юсю бла быллай бир затны айтыргъа излейбиз, аны илмуда магъанасы болур деб да ышанабыз.

Белгилисича, Шамси Башту кесини уллу чыгъармасын «Шан къызы» поэманы - не джаны бла да- атын, магъанасын, геройларын - бурунгу тюрк эпосдан алгъанды, «Шан къызы» деген эпосдан. Сынгар да этгени, уллу ёлче бла айтсакъ, бурунгу тюрк тейрили чыгъармагъа Аллахны Мухаммат фыйгъамбарны, Фатиманы, Хасанны, дагъыда башхаланы кийириб, «муслиман сыфатлы» этгенди. (Нек деб соргъан болса, эсигизге салайыкъ: башында айтылгъанча, Михаилъ къара болгъарланы арасында ислам динни тири джайгъан адам болгъанды, атасыны къарт атасыны ызы бла бара).

Биз эслегеннге кѣре, «Шан къызы» поэмада къарачай-малкъар нартлада талай ушаш сюжетле тюбейдиле. «Шан къызы» эпосда андан да кѣб болур деб турабыз, эпосну билмегенибиз себебли былай деб айталмайбыз. Алай а, «ана сыры къызында болгъаны» хакъды деб турабыз.

Микаильни поэмасыны дуняя культурада кѣб затны джаратылырына себеби болгъанын билесиз. Сѣз ючюн, гюрджю поэт Шота Руставелини айтылгъан поэмасы - «Къаплан тери кийген батыр»

Шамсини «Шан къызындан» юч джюз джылдан артыкъгъа гитчеди. Онекинчи ёмюрде гюрджю патчах Тамараны къаласында бурунгу тюрк уста окъуучулары бири «Шан къызы» поэманы окъуйду. Джаш Шота, кѣз къакъмай тынгылайды. Асыры сейирсингенден, къара болгъар патчахланы юйюр атларын - РЫШТАВЛЫ - кесине псевдоним этиб алады. Руставели - гюрджю транскрипцияды. «Шан къызына» - не джаны бла да ушатыб, кесини поэмасын джазады.

Былайда да дагъыда бир оюм тууады: Тамара патчахны къаласында бурунгу тюрк тилде да таза сѣлешген болурла, ол тилни Шота (Шошта) да иги билген болур (эсигизге тюшюрюгюз, Тама-

раны атасыны анасы Артыкъ деген бурунгу тюрк (сабир) патчаны кызы - Туран бийче болганды).

Бир кыауум алимле айтханнга кере, онекинчи ёмюрде «Шан кызы» поэманы болушлугъу бла джаратылгандыла «Слово о полку Игореве», орус батырланы юсконден айтыула (былины о русских богатырях), Новаини «Искандер китабы» деген чыгъармасы да.

Бизни келюбюзге келген бла, Минги тауну төгерегинде джаратылган кырачай-малкыар «Нарт» эпосну генезисини алтын ачычы да «Шан кызы» деген бурунгу тюрк эпосну кыйундады, деб турабыз. Аны бла бирге башха тюрк эпослагъа да джетген болур «Шан кызыны» джылы тылпыуу. «Алпамыш», «Кыапланлы батыр» дагыда башха тюрк эпосла «Шан кызыны» урлугъундан, кыорлугъундан джаратылган болурла деген оюмну айтыргъа излейбиз. Энтда бир оюмубузну айтыргъа излейбиз. Бурунгу «Шан кызы» деген тюрк эпос бла «Гильгамеш» деген бурунгу шумер эпосну да «эт джууукълукълары» болур деб келеди келюбюзге.

Трам хан.
Суратчы Хабибланы М.

ТРАМ ХАН

(X - XII)

Бюгюн Къарачайны, Малкъарны интеллигенциясыны эм сыйлы борчларыны бири - ата-бабабызны тегюле-чачыла айланган тин байлыгын тыйыншлы орнуна салыуду. Халкъыбызны тамырлары терен болгъанын билебиз. Алай эсе, мюлкюбюз-харакетибиз, сыйыбыз-сырыбыз да болгъанды, халал, джорукълу Ата-бабабыз да... Ала бла келир телюлени арасында биз келечи болургъа керекбиз. Тарихни бюгюнню болуму бизге, интеллигенциягъа, бу асыл джумушну буюрады. Джаза билген джазгъаны бла, джырлай билген джыры бла, уча билген къанат тауушу бла - къолундан келгени чакълы бир зат бла - бу сыйлы ишни къыйырындан тутаргъа керекди. Айхайда, алимлерибиз, арыткъсыз да тарихчиле, джазыучула, журналистле, бизнесменле, кючю-ырысхысы болгъан адамла бир келден, бир къолдан кюрешселе, бек кёб зат этерге боллукъдула. Юйге игилик деб, ариу иннет бла айтханнга, келгенге да игилик деб ёрге турур къарыу барды, Аллахха шукур, Къарачайда, Малкъарда!..

Бу иште ата-бабабызны ызын табыу бизге бек магъаналыды. Не ючюн десенг, бизни Кавказгъа гыбышыла этерге умут этген бир белек алим болгъанын барыбыз да билебиз. Ала суу ызына барады деб, бизге сингдириб, кесибибизни кесибибизден ёнгелетирге излейдиле.

Нек? Бизден тонаб алгъанларын ызына сыйырабыз деб къоркъгъандан.

Керти улан атасыны бети бла ойнамайды, аны сыйын теблемейди. Халкъыбызны керти уланлары бу затха бек сакъдыла, ата-бабабызны бир чыгын ычхындырмазгъа хазырдыла, Аллах айтса.

Алайды да, Трам хандан ёнгелемеклик - Къарачайны, Малкъарны орта ёмюрледе ата-бабаларыны эм белгилелерини биринден ёнгелемекликди. Тарихге кёре, бютеу Кавказгъа джайылыб кетген, тыш къраллада да уя салгъан джети хурметли тукъумдан - Трам, Къоркъмаз, Семен, Джанибек, Бостан, Шайли, Джанай - ёнгелеудю. Бурундан, Трамны кесинден, келген трам тамгъалы асыл агъачлы атладан, Огъары Чегемде Трам ханны къаласындан - арбазындан - ёнгелеудю! Керти улан суугъа тегюлген инджини ызын

ызлай биледи. Трам ханны ызы Кавказда белгилиди, кычыра турады...

Огъары Чегемде Джылгъы сууну сол джагъасында, элни юн батхан джанында, Трам ханны кьаласы, сыйлы дин мекамлары (храмлары), магъадан къайнатхан, алтын кьумну джууб, сюзюб алтын джыйгъан, кьурч, темир биширген, сауут-саба этген устаханалары болгъанды.

Бюгюн Трам ханны Чегемде кьаласына илмуда Верхнечегемская 7-я башня - «Трам кьала» дейдиле. Айтыугъа кёре, «Трам кьала» Трам хан сабий заманда ишленгенди. Ол алайда кесини тенгчиклери бла кьарауулукъ этгенди, дейдиле. Трам ханны атабабасындан келген адет бла, юдегиде улан тууса, кьала ишлеб, сабийликден элин-джуртун сакъларгъа, аскер усталыкылагъа, сауут-саба этерге юретиб тургъандыла. Хан-бий уланды деб аны артыкъ эркелетмегендиле. Аталыкылагъа бериб, анда кьалгъан сабийле бла бирге ёсюб чыныкыгъандыла хан, бий уланла да.

«Трам кьала» да, Трам хан туугъанында ишленген, ол аскер джумушун этген кьалаларыны бириди дейдиле бизни информаторларыбыз. Археологла да (П.Г.Акритас, Г.И.Ионе, Чечен улу Исмаил, Мизи улу Исмаил) алай бегитедиле - «Трам кьала» кьарауул кьалаланы бириди деб.

Трам ханны юдегиси, джууугъу-тенги Лыгъыт кьалада, аны тегерегинде джашагъандыла. Лыгъыт кьала Огъары Чегемдеди, Джылгъы сууну сол джагъасында. Кьаланы тегереги бачха (сад) болгъанды, тюблеринде бал батманла, арлакъ барыб ат илкичле, кьарауул кьалала, таш тешелген омакъ джолла, торлю-торлю устаханала, сыйлы дин мекамла, храмла, клисала болгъандыла. Трам ханны юзюгюнден акьыллары, болумлары бла анга тартханланы, Къарачайны, Малкъарны бетин чыгъаргъанланы ичинде бюгюн атлары айтылгъанла - Ачей улу Ачемез (Кьоркъмаздан, XVI ёмюр), Джырчы Кьалтур - Семенден - XVIII - XIX ёмюр), Хаджирет Науруз (Семенден - XIX ёмюр), джырчы Алиса (Семенден - XIX ёмюр), джырчы, джамагъат кьуллукъчу Нажю улу Ахлау (Кьоркъмаздан, XIX -XX ёмюр), Чамчы Аппа (Джанибекден, XIX -XX ёмюр) Семен улу Исмаил, Аскер башчы, армияны генералы Семен улу Владимир, малкъар алим Трам улу, политика кьуллукъчу, бир заманда тюркде оппозиция партияны, «Боз бёрюлени», тамадалары белгили киши Хусаметтин Кьоркъмаз, алим-физик,

Кара: 5820

профессор Шадан Къоркъмаз, поэт Семен улу Азрет, Шаманланы (Семенланы) Медиха, драматург, актриса, къарачай-малкъар тиширыуланы ичинде биринчи режиссёр Семенланы Софья, тарих илмуланы доктору белгили алим Къоркъмазланы Тамара, аскер башчы, дунияда чынг уллу суу тюрлю къайыкъны командири Алботланы Мурат, белгили актёр, фахмулу халкъ джырчы Бостанланы Умар, дагъыда башхала. Трам хан не тюрлю джаны бла да белгили инсан болгъанды: джуртуна, аскерлерине тамадалыкъ этгенден сора да, халкъына керти устаз, философ, джырчы болгъанды. Ауругъан адамгъа дарман эте, тозурагъан малны тирилте билгенди Хан Трам. Ол себебден болур, башында эследигиз эсегиз, Трам ханны юзюгюнден не джаны бла да кёб фахмулу адам болгъанын. Трам юзюкню къызлары да къарамлыла, фахмулула, акъыллыла болгъандыла, элге оноу эте билгендиле, къарнашларына къошуллуб, къазауатлагъа киргендиле.

Къарачайда, Малкъарда тюрк халкъланы барысында да акъылман тиширыула элни оноууна къошулгъан адет ёмюрлени теренинден келеди, бюгюн да адетлей барады...

Трам ханны юзюгю Чегем бла Урупну арасында джашагъанды. Белгилисича, бусагъатда Джаланджюкде Исправная эл, аны тегереги Ачей улу Ачезезни мюлк джери болгъанды. Трамлары алайлада, Минги тауну тегерегинде джашагъандыла. 1395-96 джыллада Шимал Кавказ Асхакъ Темирни отунда кюйгенди, Трамны юзюгю да, къалгъанла кибик, бек уллу джарсыгъанды. Темирни джаханиминден сора джер-суу да, керти иелерин тас этиб, башхалагъа аш болгъанды, кёбюсюне бош къалгъан джерге тышындан юрюлгенлеге. Анда-мында джаны сау къалгъанла амалсыздан тышындан келгенлеге да къатышхандыла. Алай бла бюгюн хачыпсылада, адыглада, дагъыда башхалада Бийбертлери, Трамлары, Алботлары, Джанибеклары, Багъатырлары, Аджилары, Боташлары, Хубийлары, Биджилары, Джанайлары, Ёзденлери, Байрамуклары (Баранук деб), Ортабайлары (Артабай деб), дагъыда башхала, тюр болуб къалгъан тукъумла да бардыла.

Алай бла, ата-бабабызны джери-саны да юзюле, чимделе, аздан аз бола, джан сакълар дыгаласда ёмюрлюк къалаларыны - Минги тауну тегерегине джыйылгъандыла. Алтын урлукъларын тас этмей, сыйларын, намысларын, халкъ белгилерин, тин байлыкъларын бюгюннге дери джетдиргендиле. Бюгюн а, хар ким да

этнучюсоча, акылыбыз, болумубуз джетсе, халкыбызгы тыйыншлы загла этер мадар кёбдю...

Илмуда, халкъда да биз табалгъан ызгъа кёре, Трам хандан джайылгъан тукъумла эндиге дери джюрюб тургъан хапарладан башхаракъды. Сёз ючюн, Къоркъмаз, Джанибек, Семен, Бостан Трамны джашларыдыла, Трам Къарчаны нёгер болгъанды дегенле халкъда кёбдоле. Алай а, бири биринден эштиб, ол чынг алгъа айтхан билиб-билмей айтхан эсе да, ол айтханга къанат битиб да къалады. Алыб къарасакъ а... Сёз ючюн, биз бек ышанган уллу алим Мизи улу Трамны Къарчагъа чыртда къоштайды. Тюрк юйюрледе келген адетге кёре - нёгерлени тертюшөр болгъанларын черте - Къарча, Къарчаны тегерегинде да Адурхай, Будуйан, Науруз болгъандыла, экничиси, Къарчаны хапары (бютеу вариантларында да!) зорлукъда тас болгъан ата-баба джуртун излейди. Табханында уа - Эски джурт - Архызда, Эл Джурт, Къарт джурт - Къарачайда! Алай демеклик - ата-бабасыны ол туугъунчу, ёмюрледен келген эски джурту, бурундан халкы джашагъан къарт, ата джурту!

Ючюнчюсю, Трамны хапары - къанатлыды. Деменгили, иелик этиб, джуртунда-джеринде, къаласында джашагъаны эсленеди. Туудукълары бла болум да былайды:

Трам хан - Уллу Къоркъмаз - Гиназ - Согъа

Къоркъмаз,
Джанибек - Шайли
Семен,
Бостан - Джанай.

Бир къауум хапаргъа кёре да, Согъаны кичи джашы Бостан (тюркде материалгъа кёре - Баштан) тюлдю, Хосуду (Хустос). Хосуну (Хустосну) джашлары - Бостан, Джанай, Албот Хурзукда джашагъандыла, айтыугъа кёре, Къарча Хурзукга келгенинде, Бостан Учкуланда джашагъанды, Къарчагъа къонакъбайлыкъ да этгенди. Огъай деб юзерге джоругъубуз джоруду. Нек десенг, къуру Къарт джурт, эски джурт деген эки сёз огъуча ауузубузну джабадыла Къарт джурт - берю джурт тюлдю, старая, древняя родина, родина предков! Къарт, эски джурт деб а бибеуноконе айтсанг, аны деб атын кёргюзюрюксе. Дагъыда, кимге да белгилиди, бизни тарихибизни къуру октябрь къатышыу къатышдыргъанды десек,

тюз болмаз. Шимал Кавказгъа бизден сора келгенле, сыртларына тюз чыкыгъанында, бизни тюрте, бизге иелик этерге дыгаласда, тарихибизни кеслерине джараулу ёлче бла ёлчелей, кеслерини кылыпты бла кыйгъандыла. Байлары, бийлери бизни бийлерибизге, байларыбызгъа джалчы болуб, кёзлери бла кёрюб, къоллары бла тутуб, халибизни, адетибизни, болумубузну, кишиге сормай, билгендиле. Аны бла кайырлана, учхара джерибизден тута, кёб заран да салгъандыла. Бу затланы юсюнден Абай улу акъылман Мусост бек кескин джазгъанды. Бу зат бюгюн да тохтамайды. Бизни интеллигенциябызны бирлешмегени, алимлерибизни, джазыучуларыбызны бир къауумуну башларын аяб, тюзлюкню джакъларгъа излемегенлери аланы отларын бюгюн да ышыргъанлай турады. Бу зат а, интеллигенциябызны къолайсызлары халкъыбызгъа сингдирирге дыгалас этген, ой биз халкъ тюлбюз, джыйымдыкыбыз. Биз бир затха ёрге сюеле билмейбиз деген зат халкъда тюлдю, интеллигенцияны кесини ауруууду. Халкъны бетин чыгъаргъан, бетин джойгъан да - интеллигенциясыды. Сёз ючюн, Кърымшаухалланы Ислам бла Лайпанланы Хамит - джангыдан туусала да, тюрленник тюлдюле. Бири халкъны ючюн - Ислам - баууру бла джерни сызарыкъды, бири да - Хамит - халкъныны бетине къазан къара джагъаргъа кюреширкиди. Экиси да халкъ эсинден таярыкъ тюлдюле - Ислам, джюреклени джарыта, алгъышлада айтыллыкыды, Хамит да - къара багъананы къара белгиси болуб. Бу зат бизни кёб затдан юлюшсюз этеди. Трам ханны бизге аталгъан халал хазнасындан да.

Хы, Бостанга къайтайыкъ. Хурметли къартларыбызны бири - Бостанланы Асхат - айтхан хапарны келтирейик. Бостанны бир джашы Джанай адам ёлтюреди Хурзукда. Анга ауур къан саладыла. Джанай, атасы къанны телегинчисине, тас болуб кетеди. Мурдар тас болса уа, къан телемегенди. Бостан (Хосу, Хустос) да, джашымы тас этдигиз деб, телемегенди. Бир бёлек джылдан Джанай Хурзукга келеди, хпарын айтады. Къача-къача кетиб, барыб бир къабакъда бир байгъа джалгъа киреди. Бай джашны онглу адам болгъанын кёрюб, джангыз къызын бериб къояды. Джанай алайда юй-кюн болуб, иелик этиб джашай, тукъум болуб кетеди. Ол тукъум бюгюн да джашайды, Къарачайда да бардыла. Бостан да бек тири джаш болгъанды. Мени айыр, юлюшюмю бер, тамгъа бер деб атасына къадалгъанында, ол джашына юлюшюн бериб,

тамгыаны да ортасында темирчигин сындырыб, ызындан атыб ийгенди.

Трамны биринчи юй бийчеси Итилден келгенди, улпу ханны кызы болганды, джашыртын чууут динни тутуб турганды. Трам а башха динни тутханды. Ханны джуууклары келинлерини чууут динге таянганын ушатмай, аны бла кюрешиб, кыйнаб тургандыла, алай а ол башха динге кыйтыргыа унамаганды. Кыймылары айтханны этерге унамай, кесни дин белгилерин юсюнден тайдырмай, юренгенича дин кюлу угун ачык бардырыб турганды. Бир кыуум хапарчыларыбыз айтханнга кере уа - дин «кызауат» эте, ёлгенди Трам ханны биринчи юй бийчеси, хазар кызы. Трамгыа да хазарлыды дейдиле да. Хазарлыла уа юч динге юлешиндиле: чууут, ислам, христиан. Эшта, Трам хан христиан динге таянган болур. Белгилисича, хазарлыланы байлары чууут динни тутхандыла. Трамны заманында уа Хазар кыаганат чачылады. Итил шахар, хазарлыланы ара шахарлары, кыачан эсе да Итил (Волга) сууну эки джагысында джашнаб турган, Трамны заманындан алгыарак чачылган болур. Тарихге кере, азы 965 джыл Киевни бийи Святослав Игоревич чачканды.

Хазарлыланы Итилге дерн ара шахарларын да - Семендерни - 723 джылгыа дерн хазарланы ара шахарлары болганды, X-чу ёмюрню 60-чы джылларында орусула чачкандыла. Ол шахар Шимал Кавказда болганды, поз кыалайда болганы белгиле тюлдю. Итил шахар а бююнигы Астраханны кыатында болганды. Бу затланы эсге тюшюрююкюз Трам ханны юй бийчесини дини бла байламдыды, деб келеди келюбюзге. Кыачан эсе да хоншуларын титиретиб турган Хазар кыаганат чачылады. Андамында хуртдакларыны бурунгу кючлерн, сыйлары кыалмайды. Бу затла Трам ханны энчи джашауу бла байламлы боладыла. Ол сюйген юй бийчесин тас этеди. Бушуу басхан джюрекден мыдах ауаз чыгады. Ётгюр хан, поэт, философ, юй бийчесин тас этгенинден сора, дунягыа башха тюрю кыарайды: мыдах, ышармай, терен ойлаша, табигыат бла, тегерегинде болган затла бла, аты бла, андан ёмюрлюкге айырылыб кетген сюйген тиширюуу бла терен ушак этеди. Хан поэтни назмулары мыдах макъамлы, терен оюмлу диалогла, монологла кёбюсюне кимден эсе да кечмеклик тилегенча ангылашынадыла.

«Осият» деген поэмасыны биз бир бѐлюмюн джазыб алгъан-быз. Аны Трам хан, эшта, юй бийчесин асырагъакдан сора джазгъан болур. Чарслагъа барыучу, къазауатлада иесин къутхарыучу Айгъырын бюгюн онгу джокъду. Батырдан джанына тынчлыкъ излейди гъарт хайыуан. Батыр аны бла, бир скойген тенги бла сѐлешгенча, сѐлешеди. Айгъыр андан скойуб айырылмаиды. Аны экиси да ариу ангылайдыла, алай а, бир-бирлерин аяй, хатер эте, джумушакъ, бир-бирине сый бере, сѐлешедиле.

Хианге барыучу
Хонтаугъа чыгъыучу,
Чарслагъа барыучу
Сандарым кыйылыб,
Туягъым таш атмаид,
Чапрагъым ашалгъанд,
Джауурум ашланганд.
Байкъолдан узалыб
Суу ичмем энди мен,
Къыркъ мени, о Батыр,
Къуиругъуму тобукъдан, кый да,
Орманда, къырда айланма къой.
Къаргъалагъа джетмиш этме,
Къагынлагъа бед иш этме.
Барс азыгъы болмазма,
Къутулдум деб солумазма...

Деб тилейди иесинден къартлыкъ келгенин сезген Айгъыр Иеси уа кѐл этерге кюрешеди. Батыр аны ангылаб атыны кѐлюн басаргъа излейди.

Кѐрюрсе, экибиз энтда
Къаргъатайда ёч алырбыз
Къараджарда чарслагъа барырбыз...

Айгъыр болумун биледи. Джангыдан тилейди.

Къой мени. Тѐрт тулпар,
Сени джангыдан акъ кийизде кѐлтюре,

Алтын төрге олгуртсунла.
Экибизни таныгъанла
Къуру мени унутсунла.
Тилейме, къуйругъуму къыркъ да
Къыркъ къыргъа ий мени, о Тулпар,
Анда, кёрюрге, менден къашха тайла тууарла,
Акъ байталны тубюнде
Тарпан тайны сайларса,
Мени кезюмден кёрюб,
Уланынга берирсе...

Акъылман Трам хан атыны ауузуна кесини кёлюнде бушууун сала, анга тышындан къарагъан не дер деб сынайды. Асыл хайыуаннга ышана, аны тилегине къаршчы турмайды.

Бу тукъум оюмда - адам бла табигъатны бир-бирине байламлылыгъы, бири бирине тагъылыб, байланыб тургъаны, бири бири-сиз болмазлыгъы кёрюнеди. Дуния гармония поэтни чыгъармачылыкъ джолунда, аны философия оюмларында, джашаугъа илешмеклигинде ышаныб таянган ара багъанасыды. Ол заманда тюрк миллетлени эслерине, оюмларына кёре, Темиркъазыкъ-Темиркъазакъ джулдуз - кёкге тиреу болуб, тургъанды. Ол титиресе, кёк кюкюрегенди, джер тебрэнгенди, дейдиле. Бу анг, бу оюм Трам ханны кёлюнде дуня гармонияны тыркык ташыды.

Темиркъазакъ бюгюлмей,
Кёкджюзю оюлмаз,
Ишинги эбин билсенг,
Арбазында джел ойнамаз,

дейди Трам хан, кёкню тамалы, таянчагъы, чырайы-кефи да къой эсенг, джазыуу да джерде болгъанын черте. Джер - ана бауу-руду. Джерде да эсеблеб, бир-биринги джокълаб джашаргъа керекди. Оюмсуз аджалсыз ёледи дейди поэт:

Оюмсуз аджалсыз кетеди дуниядан,
Бир абынган минг сюрюнеди,
Бир алданган джыл ёкюнеди,
Къалгъан ишге къар джауады.

Къыйынлыны арбасы ауады,
Ёксюзню эчкисин биреу сауады,
Кёк кюкоресе, джангур джауады...

Хан тоханадан, къайдан эсе да буйрукълу майдандан ауаз бермейди хан поэт. Отджагъада сабийле бла, ныгышда къартла бла, тюзде эркишиле бла, дуня джюзюнде инсан джорекле бла ушакъ этеди поэт, философ. Эс белюб къарасанг, бир бошуна айтылгъан сёзюне джолугъурукъ тюлсе. Кёкде джулдузланы, джерде тауланы энчи орунлары болгъанча, ханны да хар сёзюню кесини орну барды, айтылып джери барды. Хар адамны кесини тилинде инсанлыкъ джорукъда селеше биледи акъылман хан поэт. Аны назмуларында мыдах оюмла джарсыу сагъышла кёб тюбейдиле. Джангызлыкъ, адам джорекни амалсызлыгъы джырчыны таймаздан къозгъаб турадыла, кеси бла, башхала бла селешдире турадыла. Алай не уллу джарсыууну юсюнден селешсе да, тенгине, суйген адамына айтханча, ышаныб, ариу иннет бла, бирде акъыл юрете, бирде болушлукъ излей джарсыуун ачыкълаб, сени да асыл тукъум джарсыта биледи. Джарсыуларыны тарлыгъы, ауурлугъу аны белин бюгюб, огъурсуз, хыны этмейдиле, джорегине дертли сезимни орнатмайдыла.

Ханны джарсыуланы юсюнден ушакълары инсанлыкъ кирсизликни джакълай, адам джорекге тазалыкъ, халаллыкъ теджейдиле. Джырчы адамгъа табигъатны бир сыйлы, хар нени да сезе, къыйынлыкъгъа тёзе, джарсыугъа джарсый билген бир хурметли, бир мийик затха къарагъанча къарайды. Алай а джер джюзюнде джаны болгъан ким эсе да, не эсе да - сезими да болургъа тыйыншлыды деб излейди назмуларында поэт.

* * *

Балханийге бауурундан къабланыб,
Балчибинчик бал суучукъну тартады.
Кюнтурушда тюз сыртындан сойланыб,
Къарт самырым, тюшле кёре, джатады.

Балдыргъанны бир аяусуз къарылта,
Камсык джелчик отарымы кютеди,
Ол не билед, хайыуан кибик айланады,
Джорта барыб, тюбегенин ийнакълайды.

Нечик да, ёксюз къалмайд бешикдеги уланы,
Эсге пошсе, къутуртады сууланы,
Бирде къалкъыб, джукъну эслемей джатады,
Бирде уяныб, джаягъымы сылайды.

Бирде барыб, гелеу сыртны ийнакълай,
Къызыл назны бутагъында джыбчыкъны,
Башын сылаб кёл этерге излейди.

Ол а, хариб, джаз киштикге тиш билей,
Ол мурдарны бойнун буу деб тилейди.
Ангыламайды аны сёзюн камсык джел,
Аны оту менден башха бир затны да кюйдюрмейди,
Аны аурууун кюймегеннге сездирмейди...

* * *

Чёмючюмде къызыл чагъыр
Ёшюнюмде къызыл отну джагъады.
Ма ол отну мыдыхындан,
Булбул къушла тууалла,
Учуб барыб къызыл назны бутагъына къоналла,
Къайтыб келиб къранда чум терекни тонайла,
Чум терекни санга ушайды сабы,
Бир кёб затха тёзе билед, насыблы.
Сени юсюнгден бир кёб затны айтады ол,
Хапарлары джарсыууму билелле,
Учуб келиб сыбызгъыма кирелле,
Ауазыма бир къолайлыкъ берелле.
Эжиу этиб, джырлачы деб тилейле,
Бир инсаннга айтмазымы айтдыра,
Джарсыууму сенден алгъа билелле...

Трам хан бютеу дуня джарсыуну, инсанлыкъ сезимни, джашауну ол заманны философия, поэзия болумуна кёре ёлчеде суратлайды. Мени талагъан джаныуар сизге джолугъургъа да болур, мени ёшюнюме тешелген таш сизни да аямаз, сакъ болугъуз. Озгъун ёхтемликге кесигизни хорлатмагъыз, деб эсгертеди.

Эсирик семизлик - тууаргъа,
Эсирик озгъунлукъ - джаныуаргъа,
Асыл ёхтемлик - балагъа,
Оюм тенгизи - ханлагъа!

Джаш тёлюге, аны адебде-намысда, иште чыныгъыб ёсерине хан уллу къайгъыра, эсин бек терен бёледиди. Кеси абынган ташха башхала абынмасынла, аны кюйдюрген сезим башханы инджит-месин деб кюрешеди хан поэт, артыкъсыз да бек джаш тёлюню, ёсюб келген сабийлени аяй биледи, аланы кеси билген затлагъа юретирге излейди.

* * *

Бир кере айтханлайыма, этдинг эсенг,
Аперим санга! Эслетмей ханнга.
Джанынгы джутланыб джарыта,
Башынгы ханбийче сыласын!

Эки айтдырыб этдинг эсенг,
Билиб къой: экибиз ортада тындырдыкъ бу ишни!
Энди уа сени ханкъызы сан этмез,
Юсюнг бла озуб кетер ханбийче...

Юч кере айтхандан сора эте эсенг,
Бюсюреу излеб къыйналма кишиден!
Акъ байталым ташлады, эски джарам ашланды,
Бауурумда бюлкесиним къозгъалды...

Трам хан кесини терен оюм хазнасын, акъыл сёзлерин назмуларында хар адамгъа да тенг юлешеди. Дуняда насыб-джарсыу да аякълашыб, экиси эки джанынгда тургъанын бил деб юретеди. Байма деб чёрчек болма, джарлыма деб джалынма. Джазыуунг

сенден алгъа джаратылгъанды. Алай а амал билген амал бла, амал билмеген аман бла ашырады заманын деб ангылатыргъа кюрешеди акъылман хан.

* * *

Анангы кинден юзюлдюнг эсенг,
Дуняя иеси сен эсенг да,
Хиндустанны кылычынг бла ауладынг эсенг да,
Арбазынгда чын терекни орнатдынг эсенг да,
Итил сууну бир джанына буралдынг эсенг да,
Билиб къой: джазыуунг - бойнунгда боюнсха.
Джер джюзюнде джюк-ауур, джиб-къысха...

Трам ханны мыдах назмулары халкъ традицияда, халкъны кёлюне джууукъ лагъымла бла къураладыла.

* * *

Саламелик къырыб кетди малымы,
Буз уруб кетди чагъыб келген сабанымы.
Бир дарман да джарамайды джарама,
Кюндюзгю кюн къаллым кирди къалама.
Джарсыууму айталмайма балама,
Илкихиме мыллык къушла къондула,
Кечем-кюнюм сенсиз болуб къалдыла.
Къызыл чакъгъан бачхамы къызыл ёгюз отлады,
Дертли къанлы болду манга джазыуум,
Бёрю болуб къара агъачха кирди да.
Кюндюзгю кюн юйлю уру болду да,
Менден эсе къара кёрню сайлатды...

Трам хан джерчиликни, малчылыкны да уста билген адам болгъанды. Арпа, будай, тары, зынтхы ёсдюргенди. Бачхаларында тюрлю-тюрлю кёгет тереклери болгъандыла, тахталарында - сохан, сарысмакъ, гин (кийик от), гёлендир, къара турма, айлыкъ турма, наша бадраджан, гёлеу сохан, дагъыда башха ууакъ урлукълу битимле.

Трамны кютю къочхарларыны къуйрукъларына юч чархлы арбачыкъла салгъандыла.

Трам адамны, атланы, башха хайыуанланы да багъыб тургъанды. Багъыуларыны, мадарларыны талайы бюгюннге дери да халкъда джюрюйдюле.

Трам джырчы, джомакъчы болгъанын башында айтханбыз. Ол нарт джырланы, таурухланы да ариу ауазы бла джырлаб, айтыб да тургъанды.

Эл азыкъдан ёбгелеме.

Сабан ызда джанбаш барма.

Танымагъан юйдегингден къыз алма.

Харам тенгинг бла узакъгъа барма.

Къарыусузну марама, сабийингден ёнгелеме.

Кюн кёзюн джумгъунчу уланынгы юйюнге джый,-

Харам хакъгъа бауурунгу салма,-

дегенча кёб тюрлю айтыула да бюгюннге дери сакъланнгандыла.

Башында эсертгенибизни энтда бир кере чертебиз: Трамны юзюгю нарт Ачей улу Ачемезден (Ачымаздан) башлана болур деб келеди кёлюбюзге.

Фольклордагъы Ачей улу Ачемез Трамны туудукъларынданды. Ол кимге да белгилиди. Къоркъмазны Базарчы атауулунданды. Ачемез къабакъ деб Инджикде эли да болгъанды. Трам хан бек белгили адам болгъаны биз тюбюнде келтирген эски джырда да кёрюнеди. Таугерийни ауузундан айтылады ол. Бу джырны бютеу Шимал Кавказгъа белгили билгичден, Кърымшаухалланы Наныуну кызы Ханхабладан эшитген адамладан - Дуда улу Исламны эгечинден туугъан Къарабашланы Муратхан бла Дудаланы Со-мчукдан, Дудаланы Гиназдан, Лоов Азаматдан, Кърымшаухалланы Солтандан - джазыб алгъанбыз. Эки тюрлюдю, биз бир тюрлюсюн беребиз. Джырны магъанасын ачыкъламайбыз. Окъугъан кеси ангыларыкъды. Алай а былайда бир затчыкъны чертерге излейбиз - Къарачайда хан болмагъанды деген оюмну. Артдаракъда болмагъанды. Къарачайда, Малкъарда, бютеу Шимал Кавказда да тамадалыкъны сайланнган бийле этгендиле. Алай а, Къарачай, Малкъар тюрк халкъ болгъанына кишини дауу болмаз. Алай эсе уа, Тюркледен къраллыкъны ханла тутханы да белгилиди. Кертиди, 1395-1396 джыллада нюр джана тургъан Шимал Кавказны Асхакъ Темир джаханим оту этгенинде, ата-бабабызны бурундан келген

не тукъум байлыгы да ол отну, ол аяусуз къанлы отну азыгы болгъанды. Шо, эсигизге бир тюшюрчюгюз, Йездини джазгъанын: «Джанаргъа-кюерге мадары болгъан зат бары да джана-кюе эди. Шо, былайда энди къачан болса да джашау джангырырмы, беш джюз джылдан сора да? Огъай, алай ёмюрде да болалмаз...

Бу сёзлени джау адам айтханды, инсансызлыкъ артыкълыкъларны джореги кёлтюралмай... Ташлары кюйген, суулары кызыл къан болуб къайнагъан джерни ханларын да аягъан болмаз эдиле...

Кесибиз табадан ызыбызгъа къарасакъ: эсигиздемиди, Боташ кийизге олтуруб кесин ёрге кёлтюртгенди. Алай этселе, хан болгъаннга санагъандыла. Ол тюрк миллетледе адет болгъанды, Хан Боташлары деб аны ючюн айтхандыла. Къарачайны, Малкъарны ёзеги бурундан келгени себебли, патчахы-ханы да болгъанына сёз болмаз. Ол миллетни кесини энчи къраллыгы, аты, джери-сууу болгъанын чертеди. Ханыбыз-патчахыбыз-къраллыгыбыз болмагъан халкъ болсакъ, бу сёзле да тилибизде джюрюрюк тюл эдиле. Анга шагъатлыкъ этерча ненча тюрлю сёз тутушубуз да барды: сёз ючюн, хан къошагы бла талай адам ат¹ - Залимхан, Сюйдюмхан, Муратхан, Хангерий. Фольклорда хандан кёб кишини юсюнден айтылмайды - хансыз джомакъ болмаз, деб да аны ючюн айтхандыла. Ханнга да келеди хариблик, хан тургузду, хантуз, хантус, дагыда талай зат бизде да ханла болгъанын, биз да къраллыкъ джюрютген халкъ болгъаныбызны кёргюзеди. Ма аллай бир джырны тизгинлери.

АКЪ ТАЙЧЫКЪ

Ой, тай-тай, анам, ой, тай-тай, джаным...

Трам ханны джылкысын кютеем,

Таугерий эди мени атым, ой анам.

Аккъкъуш эди анамы аты, атамы атын билмейме.

Халджар юйледе, джамчы тюбюнде

Сау джети джылны сууукъ таякъ тутхан эдим,

Трам ханны атам кибик кёреем.

Кюнюм ит болуб, джаллыча улуб турсам да,

Ёкюнмеедим. Къаным къайнаед, саным-темирден,

ой анам,

Таш кюбюрчекде болуреди мени джаным.

Ой, тай-тай, анам, ой, тай-тай, джаным,
Нек туугъан эдим мен бу дунягъа, ой, анам,
Ёмюрюм бир кюн болуб, бир такъыйкъа?
Трам ханны джылкъылары меникимелле, ой, анам?
Хан къонакълагъа маркъа тайланы сойгъанымы
билемелле?

Ой, тай-тай, анам, ой, тай-тай, джаным,
Тейрихандан, дуня джарыкъдан
Къуру бир затны излеем, аны къуру да тилек
этиб тилеем

Ол кёзбау тюлед, аны кесим кёзюм бла кёреем,
Мен хан арбазда, ай джарыкъ кече бир сейир
затны кёргенем:

Къабакъ эшикле ачылдыла да,
Бир бурул байтал учду да чыкъды,
Мен хайран болдум, тилим тутулуб,
не айтырымы билмедим.

Джюрегим тебди. Къаным да къызды, ой, анам.
«Тейри, ол къызды!» - дедим кесиме, ой, анам,
Башха зат келмей эсиме, ой, тай-тай, анам,
ой, анам.

Къайры бараса, ой, танг атхынчыннга? -
деб мен эшиклени бекледим, ой, анам

Сол бармагъында мен ол учхан затны
Ханны тамгъасын эследим, ой, анам.
Тос къатыны болур ханны, деб келди мени кёлюме
Тартыныб, былайда башымы энгишге ийгенем,
Хандан уялыб, не этерге билмеем.

Халджар юйледе бугъундум, ой, анам,
Алай а анда къалай турурем?
Кеси кесимден къайда бугъунурем, ой, анам?
Мычымай тюшдюм къызны ызындан, ой, тай-тай.

Ол къыз атлы уа учуб чыкъды да,
Джюзюгю бла кюнню къамата,
Ёзенни энгишге бурулду.
Суу да бараед, ол да бараед, ой, анам.
Ким кимни озгъанын ким биле эди, ой, джаным.
Тамам эс джыйыб, айгъыргъа миниб,

Ол кызыны ызындан терк тюшдюм.
Ол да бараед, мен да бараем, ой, анам.
Сюрюб джеталмаем ызындан,
Сора бир айланч джолчукъ чыкъды да,
Айгырым алай абынды, алай кишнеди, ой, анам,
Чортлаб кетдим да, төрт кере төртгюл бурулдум.
Мен барыб тийдим кысыр къаягъа, ой, анам.
Тарс деб атылды ол кысыр къая-къадама.
Мен а тураем джукъ да болмайын, ой, анам,
Атым да алай къатымда, бир мыдах болуб, кишнеед,
Алай а, атым тохта дей тилесе да,
Ма ол таш кибик, сюелиб къалдым джангыдан,
Сюелиб къалдым, шаркъ деб сынса да джюрегим.
Сёзюм да чыкъмай ауузумдан, ой, анам,
Атым чөгелеб, мыдах кишнеди, ой, джаным.
Мин, дей болуред юсюне. Мен а таш эдим, кёреед.
Къычырыкъ этиб джыладым, тауушум чыкъмад тышына.
Сора аллымда, учуб тюшгенча кёкледен,
Келиб сюелди бир адам аллымда.
Ол атлы эди, ол дуу джаннган кыыз атлы...
Кёзюме ышарыб къарады:
«Эй, улан, не этесе былайда,
Таш да джарылды, джол да бюгюлдю,
Сен а тураса сирелиб, таш болуб, ташны къатында?»
Уялдым, кыыз кёре эдим ол адам, кыыз эди,
тейри, ой, анам.

Мен а эркиши, мен а таш...
Джигит Трамны джылкысын кютген бир аман...
Кимсе сен, ашхы улан? - деб сордум мен кыызгъа,
Билмегенча этиб кесими, ой, анам.
Ышарды, кюнню къамата, джюзюгюн манга узатды.
Ол Трам ханны тамгъасы эди, билеем.
Кюнсулуума,-деди, -мен хан кызыма,
Ханны кызы Кюнсулуума мен...
Эшитген болурса мени атымы, ашхы улан?
Атам юретгенди атда джюрюрге... Билмеймисе,
Атамы озгъан туумагъанды дунягъа бир адам?

Мен аны кызыма. Джангыз кызы-Кюнсулуу.
Уланлары ушайдыла атама, артыксыз да уллусу.
Экибиз бир анаданбыз, ма ол кешене тюбюндегинден
Сени уа билеме. Къарнашым айтханед манга,
Бир кюн аны бла уугъа айланганымда.
Кёзюм бла къуру бюгюн кёреме.

Айтырым барды санга:

Къатынгда ташны тюбюнде белгим бард бир джашха,
Билеме, сен тюлсе мени джазыуум. Меники башхады,
Ол азык ашамайды, суу да ичмейди.

Олду меники, сен танымайса аны,

Тюберикмеми, билмейме, анга.

Джуддузубуз бирди, дегенелле,

Ким биледи аны. Бир джаны кече, бир джаны кюн...

Сен болуш бизге, къарнаш бол манга

Джюрегим сени алайгъа сайлагъанд,

Алай а сенде джюрек азгынды, аны да бил.

Халджар тюбюнден чыгъалмайды ол,

Кече арада сен кютген джылкылача,

юркюб турады ёшюнконг.

Алайды, эришме, ызымдан джетейим, деб кюрешме.

Мен джелме, сен а - къая, джеталлыкъ

тюлсе ызымдан...

Дагъыда бир тилерим барды сенден: къонакъгъа

теджеб,

Соя турма акъ тайланы. Акъ тайланы

Ичинде энсиз, тамгъасыз акъ тайым барды,

билиб къой,

Аны табсанг, табарса таш тюбюнде белгими да.

Олсагъатда аны оноуу сеникиди,-

Деб учуб кетди бурул байталда,

ангымы алыб адежге.

Джазыуум деб манга айта болурму деб,

Ичимде бир зат къозгъалды, ой, анам.

Секириб миндим айгъыргъа, къанат алды айгырым,

Танг ата джетдик къалагъа.

Дуния джукълаед, ой, анам.

Хан эгерле да хап демедиле,

Доб деб тюшсем да къалагъа.
Ол кюн манга бир къанат битди, ой, анам,
Башым кёкге джетген киби болганем.
Къуру Трам хан тураед сюелиб,
Кюн туугъаннга табына...
Мен аны къатына бардым, къоркъуу болмай эсимде.
Хан, кёзюме мыдах къараб былай айтды:
Билемисе, улан. Атам осият этгенед манга:
Къыз тууса санга, акъ байталгъа миндириб,
Биргенге айландырыб тур деб.
Юретдим. Биргеме джюрютдум, туугъан кюнюнден
башлаб.

Энди уа къаланы башындан
Учуб чыгъады да, кеси джангыз джер джюзюн
аулаб къайтады.
Борч этиб айтама санга. Джылкъынгы къой да,
Аны ызындан къара,
Атыма мин. Аямай сюр. Бурун сюеги турса,
Ма муну кюйдюр да ийисгет. Секириб турса ёрге,
Юсюне мин да кет, ол учуб джетер къызны ызындан.
Кёзюнгден аджашдырма. Ол залим затды, унутма.
Кесинги алдатма, билмегени джокъду. Энди
Бар джумушунга, -деб къаланы тахса эшигинден
Алтын ачхычны берди къолума.
Ол ачхыч да ма. Мен да турама. Хан да
Сормайды менден бир зат да...
Ма алай бла джетмиш джыл ётдю.
Ат ойнатырдан озгъанма энди,
Ой, анам, ой, тай-тай, джаным, ой, акъ тай...
Ат ойнатырдан озгъанма, джаным...
Джюрек а къанмайд, акъ тайны излейд, ой, анам.
Аны табханлай, джашлыгъым къайтыб келликча,
Ма андан бери сау джетмиш джылны мен акъ
тайланы соймайма.
Сау джетмиш джылны къойнумда хан берген
ачхычны асырайма.
Келе болур деб айланч джоллагъа,
Кирпик къакъмайын, къарайма.

Джылла джерге кире, мен да бюгюле, джашайма.
Хан кёчюб кетди ол бир дунягъа,
Къызны уа кёрмедим.
Акъ тюеде Къырымгъа кетген юй бийчеси эди,
ол экинчиси.

Инджикге кетди абадан джашы,
Кел деб айтмады, биргеме. Сау къал деб
къолун узатмад.

Мен да бармадым Инджикге. Къалада къалдым,
Билеме, энсиз-тамгъасыз акъ тайны табхынчыма,
Чыгъарыкъ тюлдю ол къыз къаладан.

Мен да джангызлай къуб-къуру кесим дуняда
айланныкъма.

Къайдаса, акъ тай, тамгъасыз, энсиз?
Къалай джашайса, къайда отлайса, ой, джаным?
Хан кешене тюбюндеди, кёремисе?
Инджикден бери алыб келген эдиле джашлары,
Огъары кюнбетде джатады джарлы.
Ой, тай-тай, анам, ой, тай-тай, джаным, айтсанг а,
Акъ маркъа тайчыкъ байтал болгъанмыд, не дейим?
Байтал болгъанмыд, билмейме. Мен а, ой, анам,
Ой, гай-тай, анам, ой, джаным, байтамал
болуб турама...

Джырны мындан арысында Таугерий акъ тайчыкъны излеб,
бармагъан джери къалмайды. Бир дорбунда акъ сюекле табады.
Сюеклени джыйыб басдырады, юсюне да тегерек тебе этиб.

Ол тебени юсюне хар эртден сайын, джай да, къыш да, ту-
банда-джаумда да кюн тийиб турады, дейдиле. Джылда бир эр-
тденде уа тебени юсюнде акъ маркъа тайчыкъ ойнайды. Аны бир
кере керген муратына джетеди, дейдиле...

Къайдады ол тебе? Келигиз, алгъы бурун аны излейик: Че-
гемде, Трам ханны кешенеси болгъан джердеми, огъесе Инджик-
деми, Ачемез къабакъдамы? Ачемез миниучю Акъ байтал ол эсе
уа?

Былайды, биз Къарачай бла Малкъарны орта ёмюрледе ата-
бабаларыны бирини юсюнден бизге джетген хапарларыны бири.

Трам хан кесини заманында онглу, белгили адам болгъаны ючюн, аны юсюнден бюгюн хапарла да эркин джюрюйдюле. Биз айтхан затла окъуучуну уятыр ючюн, аны эсин тарихине буруб, мен да джерден чыкъмагъанма, ата-бабам бу джерде мингле бла джылланы къол аязында айнытхан тарихи, культурасы, адети, намысы мени халал ырысхымдыла, аланы билирге, ала бла хайырланыргъа керекме, аланы излерге, айнытыргъа, сакъларгъа, багълатыргъа мени инсанлыкъ борчумду.

Бу затны ангылагъан улан бюгюн, бютеу дуния кесини тарихине джан салыб, тирилтиб кюрешген сагъатда, биз мышау болуб, къб затыбызны тас этиб тургъаныбызны кёрлюкдю, деб турабыз.

Кёрген бла къоймай, джан салыр, тирилтир мадарла излерге керекди. Ойлашчыгъыз, отдан-суудан сакълаб, ата-бабабыз къоюнларында ёмюрлени теренинден келген сыйлы затларыбызны бюреу азыгъы этиб турмасакъ, бюгюн бу болумгъа джетмез эдик. Қъарны тойгъандан башха сагъыш эте билмегенлирибиз, айхайда, халкъыбызны юч этиб экиси Азияда тас болгъанын, Ата джурт къазауатда Къарачайны хар беш адамындан бири къазауат этгенин, бир къадар орус, чууут сабийни ёлюмден къутхаргъанын, Азиядан къайтханлы да бир тукъум бир эркинлигибиз болмайын, эл тамадаларыбыз халкъны бети бла ойнагъанладан къоркъа, маджал джашларыбызны орунсуз эте, ауузубузну тигиб, амалсыз этиб тургъанларын кёраллыкъ тюлдюле. Ма талай джылны ичинде алимлерибизден илму институтда сынгар бир адам да ишлемегенин да кёралмайдыла Алай а, Аллахха шукур, миллет къуру аллайладан къуралмагъанды.

Келир кюн деб ышанабыз. Умут ёлмейди. Бюгюн а бек мадарсызбыз. Бир джерде ма ол деб, керти кёлю бла миллетге дагъан болургъа излеген адамыбызгъа джол берилмейди. Демократия деб бизде къралны тонагъанла кеслерине айтадыла. Ишлери, халилери уа зорлукъ системаны заманындан да озгъунду. Ол заманда ачыкъ аманлыкъ этерге, башларына тартыугъа ОК КПСС-ден да бир юрке эдиле. Бюгюн а - джол бошду. Эски системаны эски оюмлу кадрлары оноу къалаладан чыкъмагъандыла. Владимир Ульяновну огъурсуз джапысыны сураты аланы тоханаларындан кетмегенди. Майданда да башланы юздюрюучю къолу биягъынлай къылыч излеб созулуб турады. Алайды да, биз да къолубуздан келгенича кюрешебиз. Халкъым деген хан болсун деб Аллахдан тилейбиз.

Бу джазгъаныбызны да Тюркде джашагъан, андан келиб ата-бабаларыны - Къоркъмазны - къабырын табхан белгили алим, физик, профессор Къоркъмазланы Шадан бла экономист Къоркъмазланы Рамазаннга атайбыз. Трам ханны юсюнден ала бизге кёб материал джыяргъа болушхандыла.

Трамча кишиле болсунла..

ЗУРУМ БИЙЧЕ
Суратчы Хубийланы В.

ЗУРУМ БИЙЧЕ

(13 ? - 1396)

Ата-бабаларыбызны сыйлы кызларыны бири Зурум бийче онтёртюнчю ёмюрде джашагъанды, 1396 джыл ат белинде къаласыны башындан душман аскерни юсюне башын атыб, эркишича ёлгенди.

Халкъда джюрюгеннге кёре, Зурум бийче сейир ариулугъу болгъан, джим-джим джылтырай тургъан чий алтын бетли къутас чачлы, ала кёзлю, терен акъыллы тиширыу болгъанды. Ол, Нарсана тегереги джерлеге бийлик этген, эркишилеге тенг болгъан адам, 1396 джыл анга Асхакъ Темир: къалангдан къора, не затынга базыб тураса? Мени бу тулукъну ичинде бюртюк сайын бир къазауатчым барды», -деб тай тулукъ бла бир тарыны джибергенинде, Зурум бийче да: «Мени да аланы чёблер кючюм барды», -деб эмирни келечилерине бир чубар къоразны тутдуруб ийгенди. Эмир, шашаргъа джетиб, тангаласы бла къаланы къуршалагъанды. Мадарсыз болгъан бийче къанлысыны къолуна джесир болуб тюшгенден эсе эркишича ёлорге излеб, ат белинде къала башындан секиргенди.

Халкъ айтханнга кёре, Зурум бийче Ёрюзмек бийни туудукъларынданды. Бюгюн Рим-Гора деген джер ол заманлада Ёрюзмек Тебе атлы болгъанды. Ёрюзмек Тебени юсюнде да - Ёрюзмек къала артда аты - Зурум Тебе, Зурум къала.

Зурум бийчени биз белек назмусун табханбыз: «Биз къазауат этген кюн», «Буздан сууукъ кёлле къайнаб», «Атам Ёрюзмек таш къаласында джашаед», «Акъ бийге сары айгъыр болалмазса», «Юч уландан сызгъырды, ау, сызгъырды».

Бу назмула бюгюн бизге орта ёмюрледе сёз байлыгъыбызны юлгюлери болуб къалмай, тин культурабызны, тарихибизни эсгертемелеридиле. Ала бизге не джаны бла да кёб тюрлю информация бердиле, суратлау, усталыкъ джаны бла да бизге устазлыкъ этер кючлерин сакълагъандыла.

БИЗ КЪЗАУАТ ЭТГЕН КЮН I ВАРИАНТЫ

Биз къзауат этген кюн, ой къзауат этген кюн
Джер тебрене, кёк титирей, суула къзыл къан болуб,
Кюн ийлыгъыб тууалмаед, танг джарсыудан аталмаед.
Деулерибиз шындык болуб, сал болуб, сюелирге табылмаед

бир киши да.

Джер Тейрибиз джаугъа къолай бергенед,
Кёк Тейрибиз чамланганед, джибибизни юзгенед,
Асхакъ эмир келир келмез тахсабызны билгенед
Ата элине кирген кибик элибизге киргенед.

Ой, биз къзауат этген кюн къая ранлада Акъ къалала
Халджар юйлей ой, кюелле, кюелле,

Ичли къатынла ичлерин ташлаб, эслерин ташлай,

Джауну аллында бюгюлмейин ауа эдиле,

Акъ мермерден Тах къалабызгъа, тохтамай,

Бадра окъла джауа эдиле, ой джауа эдиле.

Биз къзауат этген кюн, ой къзауат этген кюн

Кюн ахсыныб, къара джамчы кийгенед, ой къара джамчы

кийгенед.

Бизге келир къыйынлыкъны билгенед, ой къыйынлыкъны

билгенед.

Биз къзауат этген кюн, ой, къзауат этген кюн

Бухарлыла, ой джерде къой бокъдан кёбелле, ой кёбелле.

Батыр эрле, къызла кибик, джылаелле, джылаелле,

Итле джалаб тоймаучу кёзлеу суула, ой кёзлеу суула

Къан къатышыб, хора атла ётмез кибик, тенгиз болаелле, ой

болаелле.

Тау этекде къол аязлай къула тюзю къула тюзю.

Чыпчыкъ ётмез къая болду, ой, бек болду...

Бадра окъла, бузла кибик, юсюбюзге джауа элле, ой джауа

элле,

Къалабызны къач къангасын мараб атыб, буза элле, ой, буза

элле.

* * *

Буздан сууукъ кёлле кьайнаб,
Сапран чабакъла бауурларындан ёрге кьалкьыб,
Кюйюб-бишиб суу тюбюнден чыгъалла, ауа,
Акъ кьалала халджар юйлей джаналла, ай,
Ау, акътотайла джау кьолуна тюшмейнк деб,
Ау, кьызла кибик кьаяладан башларын аталла,
Ай, бизге бюгюн не кьанлы тангла аталла.
Эр кьалмады кьалаланы джакъларгъа,
Джурт кьалмады, джау туякъдан кьутулуб,
Кюн тууалмай, джети кюнню тутулуб,
Кьой сюрюулей мангырайдыла кьаяла,
Кьызыл кьандан бек кьызарыб кьутурадыла суула,
Ау, дуня былай бола эсе, хой,
Кьаллай болад джарсыулугъа ол дуння?
Ау, анда болур бир ышыкъ кюн,
Мында джокъду ышаныр кюн...

* * *

Атам Ёрюзмек таш кьаласында джашаед,
Ёрюзмек бийни алтын сынджыры да бареди.
Ол алтын сынджырны кьаласындан атаеди,
Ой да алтын сынджырына алты кьазан асаеди.
Алты кьазанда алты кьабанны кьармаеди,
Ёрюзмек бий Ёрюзмек кьалада туугъанеди
Аны атасы обур Сары бий сабийни
Эки кёзюн марал сют бла джуугъанеди
Тилеги кьабыл болурун а бишгенеди
Алтын кьама бла киндигин кесгенеди,
Тюнгюч уланын кёк Тейриге ол аманат этгенеди...

* * *

Акъ биеге сары Айгъыр болалмазса,
Отоумда бир кечени кьалалмазса.
Сары садагъым сары джылан болуред
Учуб келиб сени кёзюнгден уруред.

Ау, төшегими къара къаннга бояред,
Дюн-дуниягъа бедешинги баям этиб къояред,
Ау, тюш болмайн, айтхан сёзюм тюн болсун,
Темир хан да джуртубуздан тюб болсун!..

* * *

Юч уландан сызгъырды, ау, сызгъырды,
Сызгъыргъаны баууруму кылычы бла сылайды, ау,
Хей, сылады да ёшюнюмю эки джарды.
Ау, билеме, ёзенледе ёлет барды, ёлет барды,
Аны аллына базыб атлаб ким барыр,
Тулукъ ичи сары тарылай джау барды, ау,
Джау бар эсе, башчылары Темир хар
Ау, анга атар сары огъум джанымда - хау,
Анга базар джети кюнюм аллымда, ау
О Темир хан, ат белинден тюшсе дейд,
Кёк титрейд, джер тебренед, кертид дейд,
Хау, итден туугъан Асхакъ Темир келед, дейд.
Келе эсе, башыбызны джюлюмез,
Байталымы алтын къуйругъун тобугъундан юзалмаз,
Джесир этиб, Тейри болсун, бойнубузну бюгалмаз.
Хой, юч уланда кызарад дейле къобанла,
Тёрт дуня, ау, ханны аллына тургъанды,
Аны кёрюб хан къутургъанды, къусханды,
Мингбашыны сакъалындан тутханды:
- Бар, - дегенди, - бу итлени уясына,
Сакъалындан тутуб кел сен бийлерин
Алай тюмюд, эшекнича бичерме,
Къара къанынгы сарысыралай ичерме.
Алыб келсенг, джюз джесир кыыз берирсе,
Атам кёрюнден къобуб келгенча кёрюрме.

АКЪБИЛЕК БИЙЧЕ
Суратчы Хубийланы В.

АКЪБИЛЕК БИЙЧЕ

(13 ? - 1396)

Акъбилек бийче, айтыуларына кёре, Зурум бийчени эгечи болгъанды, «Акъбилек» къалагъа бийлик этген, ариулугъу толгъан айгъа ушагъан кыз.

Адетинде болгъанча, Асхакъ Темир Акъбилек бийчеге да джибергенди кесини келечилерин: «Эрингден, къарнашынгдан, джашынгдан бирин сайлаб къалангдан кетсенг, дауум боллукъ тюлдю», - деб.

Бийче къаллысындан тилейди: «Танг атхынчы джууаб излеме, сагъыш этме къой», - деб.

Тейри джарыгъы джерни этегин джарыта, бийче келечилеге чыгъады: чачы бир кечеге агъарыб, кюл бетли болуб, ихчил джю-зю джер бетли болуб, алай а акъылы-эси юсюнде. Келечилеге оюмлу, терен магъаналы джууаб береди:

Ханыгъызгъа мени сёзюм былайды:

«Огъай», -десе, башха джууаб табалмам.

Эшитген болур ханыгъыз: бизде адет алайды,

Алыб барыгъыз ханыгъызгъа сёзюмю:

Эр - элден,

Джаш - белден,

Къарнаш а - къайда?

Анам кёрюнден къайталмаз,

Джангыдан къарнаш табыб бералмаз.

Асхакъ Темир бийчени акъыллылыгъына терилиб, къатылмай къояргъа излегенди. Алай а къан тёгюле тургъан джуртун къорууларгъа эри, къарнашы бла бирге чыкъгъанды Акъбилек бийче. Ачы сермешнуледе хорланнгын сезгенинде, ёлсем да, намысым бла ёлейим деб, этегин джандырыб, башын къаядан атады. Аны ызындан, къаллыбызны къолунда учузлукъ сынагъандан эсе, ёлгенибиз ашхыды деб, таулу кызла, этеклерин отдан къабындырыб, ол бийче башын атхан къаядан энгишге чынгагъандыла. Бюгюн ол къаягъа «къызла кюйген къая» дейдиле. Ол огъары Чегемдеди.

Акъбилек бийчени биз эки назмусун табалгъанбыз. Аланы хар сёзлери алтын багъасы бирди.

Келгенелле келечиле къаллымдан,
Адебсизле, сюелгенлей аллымда,
Юч таш бла уруб мени башыма,
«Тобукълан!»-деб, буйрукъ бериб башлалла.
Биринчи таш санларымы сал этди,
Экинчи таш кёзлерими къан этди,
Ючюнчю таш нюр бетими саз этди.

(«Келгенелле келечиле къаллымдан»)

Экинчи назмусу - «Акъбилекни дууасы»:

Темир хан - джетмез окъду.
Къылычы - къамасын.
Кёзю - къармалсын,
Аты - абынсын.
Къурушуб табылсын.
Мюлкю - къабылсын.
Джокъду - джокъду - джокъду,
Темир ханны Тейри сокъду.
Джокъду - джокъду - джокъду.

* * *

Келгенелле келечиле къаллымдан,
Адебсизле, сюелгенлей аллымда
Юч таш бла уруб мени башыма,
«Тобукълан!» - деб, буйрукъ бериб башлалла.
Биринчи таш санларымы сал этди,
Экинчи таш кёзлерими къан этди,
Ючюнчю таш нюр бетими саз этди.
Биринчи таш - къарнашымед -
Бал терек.
Экинчи таш - ёщюнюмде баламед,
Тейри берген джу.џуз джилтин адамед,
Ючюнчюсю - арбазчымы иеси,
Къойнумдагъы бал баламы атасы.

Ючюсюню бири бла кьорасанг,
Ючден бирни кесинг сайлаб алалсанг,
Дауу болмаз Темир ханны чырт санга,-
Деб кирдиле ючюсю да кьалама,
Кьала иеси - кьазауатда кьан теге
Кьарнашчыгьым - арабызда джюз кычырым,
Аны излей, кьаладан мен чыгьалмазем,
Кьайдагьысын излесем да табалмазем,
Бешикдеги этегимден тутханлай,
Кёзю бла джюрегими джутханлай,
Кьяя рандан салыныб, секиртмеден тутханлай
Тёре болуб, бауурума кьысылад.
О сары танг! Не боллугьун билесе,
Джойдурма сен, онгдурсанг да, бетими,
Кьаллыбызгья кьалабызны ойдурма,
Палапанны кьанындан ол итлени тойдурма!
О саркьгьан суу! Кёз джашларым
Джаным суула болурла, санга бирден кьошулуб,
Тенгиз болуб, терк болуб,
Темир ханны джутарлай сен бир кьутур.
О сары танг, нек ашыкьдынг,
Нек марадынг бюгюн мени сырымы?
Тейри джилтин тауртындан кьарады,
Джерни этеги бир кьайгьылы саргьалды,
Кьутас чачым бир кечеге агьарды,
Ингил джюзюм кюл - кёмюрге ушады.
Ма, келелле, джууаб излей ханларына,
Отоума кирмесинле, бушуууму кёрмесинле.
Алларына чыгьайым. Джууабымы айтайым:
- Ханыгьызгья мени сёзюм былайды.
«Огьай», -десе, башха джууаб табалмам,
Эшитген болур ханыгьыз: бизде адет алайды.
Алыб барыгьыз ханыгьызгья сёзюмю:
Эр - элден.
Джаш - белден.
Кьарнаш а - кьайда?
Анам кёрюнден кьайталмаз,
Джангыдан кьарнаш табыб бералмаз.

Симсирелле келечиле.
Сёз айтмалла. Кетдиле.
Ханларына айтханымы элтдиле.
Буйрукъ келди манга хандан
- Эрин, джашын, къарнашын -
Ючюсюн да саугъа этиб береме,
Эр болуб тууса эди.
Минг аскерге башчы этерем.

АКЪБИЛЕКНИ ДУУАСЫ

Джокъ - джокъ - джокъ -
Джюзген окъ.
Джокъ - джокъ - джокъ -
Темир окъ
Джокъ - джокъ - джокъ -
Керти окъ
Симсиресин, сууусун,
Бери джетмей къурусун
Ой демезден ойсураб,
Суууб тюшсюн ташлагъа,
Тиймей келиб джашлагъа,
Къартладан кери болсун
Суууб тюшген окъ болсун,
Темирхан да тангалада,
Кюйген къошлай джокъ болсун
Къалабызны бир ташы да
Тюшмесин,
Къаллыбызны бизни джуртда
Этген иши бишмесин
Кёрюр кюню кёрде болсун,
Сюлеусюнле таласынла,
Сарын чыкъсын къаласындан
Джокъ - джокъ - джокъ
Темирхан - джетмез окъду,
Къылычы къамасын,
Кёзю къармалсын,
Аты абынсын,

Къурушуб табылсын,

Мюлкю къабылсын!

Джокъду - джокъду - джокъду

Темирханны Тейри сокъду.

Джокъду - джокъду - джокъду.

ТЕМИРХАННИ ТЕЙРИ СОКЪДУ

ГОШАЯХ БИЙЧЕ
Суратчы Хубийланы В.

ГОШАЯХ БИЙЧЕ (XVI - XVII)

Къарачай-малкъар халкъны тарихинде тиширыуну сыйы къуру да мийикде болганды. Анга шагъатлыкь этген мифология-сында, фольклорунда кёб заты барды.

«Тиширыу - эркишини къанатыды», дейдиле халкъда.

Мифологиябызда тиширыу Тейриле да уллу сыйлары бла, асылла, сыфатлыла, халкъны джакъчылары болуб джюрютюледиле. Сёз ючюн, Умай-бийче. Чыммакъ къуу, Дуния анасы. Кёкде уча, джерде джюрюй, сууда джюзе биледи. Бир-бирде Умай бийче дуу джана тургъан тиширыу сыфатча адамлагъа кёкден тюшюб келгенди¹. Табигъатны, кийиклени Тейриси Апсатыны кызы Байдымат², къарачай-малкъар «Нарт» эпосда Обур (акъылман) Сатанай бийче³. Къалала иеси Акъбилек (Акъылман Алакёз⁴), Зурум бийче.

Айтылгъан сыйлы кызыларыбызны ичинде бизге эм белгили, тарих-культура джаны бла кесине белги-эсгертме кёйгъан къарачай-малкъар халкъны сыйлы кызы, айтылгъан джырчысы Гошаях бийчеди.

Гошаях бийчени джазыуу, джашауу, чыгъармачылыкь хурмети аллай бир теренди, тахсалыды. Гошаях бийчени хапарын тюзетиб айтыу, аны джашауун, чыгъармаларын тинтиу, ачыкълау къуру бир тёлкюню джумушу болуб къалмаз: хар тёлю аны юсюнден кесини энчи сёзюн айтыр деб турабыз.

Ёмюрлени хатерсиз, аяусуз заманлары аны сыйлы сыфатын халкъны эсинден сыйырыб джокь этелмегендиле. Алай а, кёб заты алкъын аланы келеккелерини тюбюндеди. Ала бары халкъны къолуна тюшерге, эсин уятыргъа, ангын тазаларгъа тыйыншлы затладыла. Ол себебден, бизни оюмубуз бла, халкъыбызны сютюн ичиб, гырджынын ашаб ёсген хар бирибизни борчу - быллай ишлеге ха-

¹ М. Джуртубаев. Духовная культура карачаево-балкарского народа. «Минги тау», № 1, 1994, 130 б.

² Айтылгъан иш, 133 б.

³ Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. М. 1994, № 1, 71 б.

⁴ Халкъ айтыулада Асхакь Темир бла сермешледсе джигитлик этиб ёлген бийчеле.

лал, ачыкъ джюрек бла къошула, къолундан келгенни аямай къо-
реширгеди.

Ёнгелегенле да тюберле, халкъны хазнасын халкъгъа къызгъ-
аныб, зарлыкъ этерге излегенле да чыгъарла. Аймысына Бара-
барсала, сокъураныргъа да болурла, ким биледи. Къаягъа ёшюнюн
ургъан, къаяны чачды деб эшитмегенбиз. Тюзелирге излегеннге -
Аллах болушсун. Биз да былайда сыйлы къызыбызны юсюнден эм
сыйлы китабыбызда - халкъ эсинде - тюгенмей тургъан затланы
юсюнден айтыргъа къоршейик...

* * *

Гошаях бийче къарачай-малкъар халкъны юлгюлю къызы,
айтылгъан джырчысыды дейбиз бюгюн. Бу оюм Къарачайда,
Малкъарда Гошаях бийче Къаншаубийни юй бийчеси болгъанлай
огъуна алгъан эди кесини тыйыншлы орнун халкъны арасында.
Андан бери бу затха ишекли болгъан, не тарихибизден хапарсыз
болуб, не да кимге болса да бетсиниб айтадыла.

Былай айтыргъа чурум болгъанмыды? Болгъанды. Къаллай?
Гошаях бийче бютеу Шимал Кавказда айтылыб тургъан юйдегини
келини болгъанды. Кърымшаухалланы Бекмырзаны. Бекмырза
Къарчаны къызындан туугъанды.

Гошаях бийчени джарсыулу джазыуу аны Бекмырзаны юч
уларына юй бийче этдиргенди: Къамгъут бийге, Къаншаубийге,
Элбуздукъгъа. Къамгъутбий биринчи неяхлы кечесинде (брачная
ночь) къарачечекден ёледи. Къамгъутбийни кешенеси Гошаях
бийчени къаласыны тюз туурасында Басхан сууну онг джагъасын-
да бюгюн да турады (башы ичине болуб, ичи озгъан ёмюрде огъу-
на тоналыб). Къамгъутбий халкъы сюйген ётгюр, ариу сыфатлы
улан болгъанды. Халкъ аны дуниядан кетгенине къыйнала, аны
аджалсыз этерге излей, быллай айтыу джасагъанды: «Халкъгъа
джау чаба тебресе, Къамгъутбий кешенесинден чыгъыб, къюкюшча
джылтырагъан къара тору аджирине миниб, джауну ызына ыхты-
рыб, джумушун тындырса, къайтыб кешенесине кириб тургъан-
ды». Айхай да, бу айтыу бла халкъ кесини кёлюн басхандан ёзге
джукъ эталгъан болмаз, телюлерине уа сыйлы уланын багъалатха-
нын билдиргенди.

Белгилисича, Къамгъутбий Хурзукда Бийбертледе эмчекде
болгъанды. Гошаях бийче да Бийбертланы Тохтар бийни юйдеги-

синде туугъанды. Бу затны Гошаях бийче кесини кююнде да саггынады.

Хан Къаншауну къатыныма, джарлыма...
Бийбертлада туууб, ёсуб - болмагъан,
Кърымшаухалланы келинлерием, джарыллыкъ
Ана къарнашым - Боташ улу - Эльджорукъ
Бу джырны таза къулуду.
Кюулерими бир таралтыб джырлайды,
Эки кёзю бла тенг да джылайды.
Он бармагъын къобузукда ойната,
Тангларын да алай бла атдыра...¹

Бу эки-юч тизгинде Гошаях бийче кесини джарсыулу джазыуун ачыкълайды: хан Къаншауну юй бийчеси болгъанын, Бийбертледе туугъанын. Белгилисича, Гошаях бийчени джети джылында Къамгъутбий урлаб кетеди. Къамгъутбий Хурзукда Бийбертледе эмчекде болгъанды. Гошаях бийчени алыб барыб, кесини эмчек анасына - Бийбертлеге - аманат этиб къояды: «Джер юйде тут, кишиге кёргюзме. Мени юретген затларынга юрет, мени асырагъанча асыра», - деб тилейди эмчек анасындан. Къамгъутбийни эмчек анасы обур къатын болгъанды. Къызчыкъны ол кёб затха юретиб, аriu къараб ёсдюреди. Ол, тал чыбыкъчыкъча, назик, кюн таякъча нюрлю болуб ёседи. Кюлени бир кююнде, обур (акъылман) къатын заман джетгенин сезиб, джашны чакъырады. Джаш бла къыз бир-бирлерин джаратыб ышарадыла...

Къамгъутбий къызны ата арбазына - Басханда къалаларына алыб барады. Алагъа алайда неках этедиле. Алай а дертли джазыу Къамгъутбийни насыбын ол кече огъуна чачады. Отоуна кирир-кирмез, къарачечек тийиб, онгсуз болуб тургъан Къамгъутбий, къызлай тул къала башлагъан Гошаях бийчени къолунда джан береди...

Гошаях бийчени къаласыны туурасында Къамгъутбийни кешенесини юсюнде - терезесини эки джанында - Гошаях бийчени эки къол ызы. Ашхы умутлары бла бирге ол эки къол ыздан ёзге Гошаях бийчеден Къамгъутбийге джукъ буюрулгъан болмаз эди...

¹ «Минги тау», № 4, 1994, 11 б.

Халкъда джюрюген айтыугъа кёре, Къарачайда, Малкъарда, сабий тууса, кёгет терек орнатыб тургъандыла. Сабий терек орналмаз заманда тууса уа, аны бла байламлы бир къууанчны терек орнатхан заманда этгендиле, сёз ючюн, атны кеси джерлеб, секириб юсюне биринчи кере минсе, къара таныса (окъургъа, джаргъа юренсе), къобуз согъаргъа, окъа тигерге, дагъыда ала кибик затланы сыйлай, туугъан кюнюнде орнаталмай къалгъан тереклерин да ол кюннге джоралаб орнатхандыла. Бу адетни да, сабий джангъдан туугъанча, уллу къууанч бла сыйлагъандыла.

Къаншаубийге, айтыугъа кёре, туугъанында терек орнатылмай къалгъанды. Джети джылында ол джылкъыдан атны сайлаб тутуб, кеси джерлеб, кеси секириб ат белине мингенди. Бу адет улан туугъаннга тенг къууанчха саналгъанды. Бекмырзаны арбазында Къаншаубийни къууанчы бара тургъанлай, Къарачайдан, Бийбертледен, «Сюйюмчю, сюйюмчю!» -деб акъ атлы къаланы арбазына, атдан тюшмей киргенди. Алайда къонакъда Бийберт улу Тохтарбий да болгъанды. Акъ атлы анга келгенди. Бийберт улугъа къыз туугъанды!

Кърымшаухаллары сюйюмчю бередила. Бийберт улу келген атлы бла ызына къайтыб кетмей, бир-эки кюнден Хурзукга къайтады, адебни бузуб, айыб алмай.

Эки бий сабийлерине алайда сёз тауусадыла. (Олсагъатда алай адет болгъанды) Къаншаубий бла Гошях бийчеге. Башында билдиргенибизге кёре уа, джазыу ол «сёз тауусулгъаннга» алай дженгил амин демегенди. Къаншаубийге Гошях бийче, Къамгъутбий ёлюб, ортадан тыйыншлы заман ётгенден сора барады...

Къаншаубий, таурухлада айтылгъанча, таза джюреккли, терен акъыллы, дуу джана тургъан тыш къарамы болгъан улан, кимни да кёзюн къаратмай къойгъанды. Къаншаубий не джаны бла да асыллыгъы, сыфаты, акъылы бла Юсуф файгъамбарны эсибизге салады. Джазыуу бла да ушайды анга: Юсуф файгъамбаргъа зараны джетген - ёзюрню юий бийчеси, Юсуфну аналыгъы, Къаншау-

бийге - сют кърнашыны къатыны къабарты бийче. Ушамагъан джерлери - Юсуф, талай джарсыуладан ётюб, мисирге патчах болуб, алтын тоханагъа олтурады. Къаншаубий осал къатынны аманлыгъы бла джоюла кетиб, къазаутда ёледи. Анга джылай, суйген юй бийчеси - Гошях бийче - тарыгъуларын джер джюзюне сыйындыралмай, бютеу Кавказгъа белгили поэт болады...

Къаншаубийни ариулугъун орус алим 1903 джыл басмалагъан ишинде былай кёргюзеди: «Заботливая природа обильно наделила Къаншаубия самыми прекрасными душевными и физическими качествами: он был умен, храбр, честен, необыкновенный красавец, он отличался высоким ростом, плечистостью, стройностью и чрезвычайно тонкой талией. Рассказывают, что когда Къаншау лежал на боку, то в промежуток между талией и местом лежания свободно проходил кот: между ступней и полом свободно проходил цыплёнок; длина рук его была такова, что он не нагибаясь, завязывал ремни своих ноговиц. Немудрено, что обладатель таких физических и духовных качеств помимо своей воли легко пленил сердце коварной жены князя Атажукина; она признается в пламенной к нему любви и наставивает на частых свиданиях. Честный Къаншау, как «рыцарь без страха и упрека», как библейский Иосиф, с негодованием отвергает эту незаконную любовь, он горячо упрекает её в разврате и просит вернуться к святым обязанностям супруги»¹.

«Къутургъан» бийче асыл Къаншаубийге дерт джетдирирге излейди: «Къаншаубий, сют кърнашлыгъын, бютеу юйдегибизни анга суймеклигин унутуб, бетсизлик иш этерге излейди. Мени кесине тос къатын этерге дыгалас этеди, бетсиз», - деб эрине болмагъан затны айтыб, Къаншаубийни анга эрши кёргюзюрге излейди.

Атаджукъ улу Гиргокъ бий, Къаншаубий къаллай асыл, таза адам болгъанын унутмай, къатыныны сандракъларына эс бёлмейди. Джюреги джарыла, къабарты бийче башха мадарла излейди. От ичириб, Къаншаубийни ёлтюрюр къан алады.

¹ Н.П.Тульчинский. «Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар. Нальчинского округа Терской области» (Карачаево-балкарский фольклор. Нальчик, 1983, с. 220-221).

Ёмюрюнде бир кишиге джюрегинде харамлыкь тутмагъан Къаншау, сют анасыны юйюне баргъанлай турады. Къабарты бийче Къаншаубийни сакълайды. Дертин къайтармай, дуниядан кетсе, къабырындан туруб келирлей бир ачыуу барды. Хадагъжукъланы келинлерини кыылыгъын ариу билген акъыллы Гошях бийче эринден тилейди:

- Барма алагъа. Ол ассы къатыннга ышанма. Ол бир затдан артха турлукь тюлдю.

Келеди биягъы халал Къаншау, тансыкъ болуб сют къарнашына, атасына, анасына. Бийче аны тегерегине айланады, омакъ селешеди, тепсисине табханын салады. Андан чын аякъ бла бозаны узатады, от къуюлгъан, гюнахсыз, таза адамгъа аджал берген ёлюр от. Къаншаубий бозада башха тюрлю ийисни сезеди, алай а тиширыуну къолундан узатхан затын алмай къояргъа ата-баба адети мадар бермейди. Къолундагъын ызына салыб къоялмай, ичеди. От ичгенин ангылаб, боза аякъны джерге уруб сындыра.

Н.П.Тульчинский бу затны юсюнден былай джазады: «Проницательный Къаншау с самого момента своего появления в доме сразу сообразил, что радушие хозяйки есть не что иное, как замаскированная интрига, и что теперь подносимая чаша с пивом включает в себе нечто пагубное, но памятуя девиз своего народа: «Лучше умереть, чем казаться в глазах женщины трусом и малодушным», взял чашу и выпил пиво до дна. Почуввав посторонний, неприятный вкус, Къаншау уже не сомневался, что он отравлен; тогда он разбивает чашу о пол со словами: «да переведется весь род Атажукиных подобно сей разбитой чаше, которая теперь не чаша дружбы, а чаша коварства и зла»¹.

От ичген Къаншау ол тегерекде кишиге белгили болмагъан бир аман ауруудан ауруб башлайды. Санларында эти чириб, юсюнден тюгю тюшюб. Башына мадар излей, Персиягъа, Шемахагъа кетеди, анда ол аурууну бакъгъан адам барды деб эшитиб.

Шемахада бир эрши къарт къатын - «Сен мени кесинге бийче этиб алсанг, мен сени бурун къалай эсенг, алай этейим», - дейди. Амалсыз, мадарсыз Къаншаубий, не этерге билмей, «хо» деб, джийиргешли обур къатын бла неках этдиртеди. Къарт къатын багъыб, джашны ауруун юсюнден къоратады. Къаншаубий аякъ

¹ Н.П. Тульчинский. Башында кёргозюлген чыгъарма. 221 б.

юсюне турады. Саулугъу орнуна къайтханында, скойген юйдегисине къайтыргъа термиледи, джуддузлу юй бийчесине тансыкъ болуб, башын салыр джер табалмай инджиледи.

Айхай да, сейир тюрсюнлю, ариу кылыкълы таулу Шемаха да «менме» дегенлени барысын да кесине илешдиреди. Ала аны ариу кереди, юлерине къонакъгъа чакъырыб, аны бла тенглик тутаргъа излейдиле, Шемаханы ханы бла шахмат ойнай, анга мат салады Къаншау. Аны юсюнден Н.П.Тульчинский Гошаяхны кюулеринден былай кечюрюб береди:

Хану шемахинскому, играя в шахматы,

Храбрый Къаншау мат дал.

Он, мой Къаншау, утешитель шемахинского хана;

Пред очами шемахинских княжен - он светильник².

Къаншаубий Гошаях бийчеге тансыкъ болуб, инджилгенин обур къарт къатын хар кюн сайын кёре, джазыкъсынады. Алай а хан къызланы ахсындыргъан эркиши бла айырылыб къалууну ангына сыйындыралмайды. Ол да тиширыуду, къарт, сыфатсыз эсе да, эршиме, аманма деб айтыргъа кёблени къолундан келеле болмаз. Былайда уа Шемахада обур къатынны уллу чуруму да барды: ол болмаса Къаншаубийге аны нюр сыфатын ким къайтарыр эди? Ауруу багъылмаса, дуняны сейирсиндирген къой, азгъын санында джаны да къаллыкъмы эди, ким биледи?

Алай болса да, «иймесем, кетиб къалса, къайтмаз», деб обур къатын «башына» мадар излейди. Къаншаубийге былай айтады:

- Ай, Къаншаубий, сенден бир такъыйкъагъа айырылыу - джанымдан айырылгъаннга тенгди. Алай а, кёреме, мен да адамма. Тансыкъ болуб юйдегинге, алджаб айланаса. Ёшюнюнде джаннган отну мыдыхы мени да кюйдюреди. Бар. Бир джыл ётсе, ма бу дарманны ич. Билесе, мен сени багъыб турама. Унутма. Биягъынлай болуб къалса, - деб джюрегин аны сыртына байлаб ийгенча, Гошаях бийчеге ашырады ол Къаншаубийни...

Бир къауум информаторла айтханнга кёре, Шемахада Къаншаубийни бакъгъан къатын барыб тохтагъан бойсуз адамчыкъ болгъанды. Бир кюн ол джыйгъычда (ниша) кюбюрню ачаргъа

² Н.П.Тульчинский. Башында кёргюзюлген чыгъарма, 226 б.

излеб, шиндикге миниб узалады. Джеталмайды. Анга сейирсиниб, Къаншау кюлюб иеди. Алайсыз да сескекли болуб тургъан тиширыучукъ, джумушун унутуб, эрлай Къаншаубийге:

- Юй бийченг бармыды? - деб сорады.

- Барды, - дейди ахсына, юйдегисине тансыкълыгы джилигин къурутуб баргъан киши.

- Узун бойлумуду?

- Хо, - дейди ахсына, кёкде джудузгъа, джерде кюн таякъгъа ушайды. Аллай тиширыуну къуру тюшледе кёрюрге боллукъду.

- Билиб турама. Мен сени кёзюнде чёбме. Кесинг узалыб алалмайса, мен да кеси алпыма чыгъыб кетиб, къууандыралмайма. Ол сен суйген тиширыу сеннге къалай кёрюне эсе, сен да меннге ма алай кёрюнесе. Мен сени бек тюз ангылайма. Алай а, кёкню аулаб айланган илячин келиб кеси ёшоннге къонса, аны азатлагъан, огъай, кесинги андан айыргъан - ёлюмге тенг болур...

Алай а бар, джаным, кёр да къайт. Сени алкъынчы багъыб туругъа керекди. Арадан бир джыл ётсе, ма бу дарманны ичерге унутуб къойма. Сен аны унутсанг, ол сени меннге келтирирге унутмаз деб, дарманны да бериб, илячин эркишини юйдегисине бошлайды.

Къууанчлы Къаншау джан тенгине учуб джетеди. Къызчыкъларын - Къантин бла Къазны - кёргенине ийнаналмайды: тюшмюд - тюнмюд? Аязыб, экисини арасын тюзетелмей, тансыгъын алалмай, учуб баргъан заманны алпына беджен ишлеялмай, джылны турады. Назик, эки ариудан туугъан къызларын да эрге чыгъарады.

Н.П.Тульчинский джазгъаннга кёре, шемахачы билгич къарт къатын Къаншауну юйюне юч джылгъа иеди. Мени бла алай бошуна къалыб кетмезинги билиб, къуру юч джылгъа къайтаргъанма мен санга саулугъунгу, дейди. Кертиси бла да, юч джылдан биягы ит ауруу джангырыб башлайды... Алай бла хан Къаншау къарт къатыннга къайтмай болмайды. Къайтады, амалсыздан... Джан бла тенгек бир-бирлеринден айырылгъанча, ёмюрлюкге Къаншаубий бла Гошаях бийче айырыладыла. Алай а аланы араларында болгъан ёмюрлюк суймеклик экисинде да юйрегенден юйреб баргъан болмаса, сёл болмайды. Аллай кемсиз суймеклик кёбюсюне адамгъа насыб бермейди, уясын кюйдоре, кеси ёмюрлюкге къалады. Къаншау бла Гошаяхны да суймекликлери бюгюн да таза,

биреуню кыйынлыгын сезе билген джюреклеге ангылашынады...

Шемахада Къаншау уллу кызын - Къантинни - ханнга бере-ди. Гитче кызын кьумукълуланы баш бийлерине.

Н.П.Тульчинский былай айтады: «В Шемахе, говорят, Къаншау, любимец хана, выдал за последнего замуж свою старшую дочь Кантин (Къантин - Къ. Н.), а младшую дочь Каз (Къаз - Къ.Н.) - за владетельного кумыкского князя, который в честь её назвал свой народ кази - кумыками» .

Къаншаубий тас болады. Аны ёлгенини юсюнден да тюрлю-тюрлю хапарла айтадыла. Алай а Гошаях бийче алагъа ийнанмайды. Биледи, джокъ болгъанын, ийнаныргъа уа унамайды.

Бир къауум айтыулагъа кёре, Къаншаубий ол къабарты бийче «берген» ауруундан ёлюб кетеди. Бир айтыулада уа: - «гяурла эриванны салгъан заманда Къаншаубийге тоб уруб ёледи»²

* * *

Гошаях бийче къарачай-малкъар халкъны тин хазнасыны эм сыйлы, эм асыл, эм багъалы накът-налмаз ташыды. Аны нюрюн эндиге дери джулдуз да къаматалмагъанды, аны атын бир зулмучу да унутдуралмагъанды халкъына.³

Уллу, керти сыйлы адамны джашауунда, джазыуунда уллу, кесине кёре, проблемалары да болады. Гошаях бийче да ол джорукъдан таймагъанды.

Айтыугъа кёре, Гошаях бийче Хурзукда Бийбертлени Тохтар бийни юйдегисинде туугъанды. Къарачай-малкъар алгъышлада айтылгъанча, кызычыкъ Тохтар бийге биринчи сабий болуб тууады...

Биринчиси таракъчы болсун (къыз-Къ.Н.)

Экинчиси - таякъчы болсун (джаш-Къ.Н.)

¹ Н.П. Тульчинский 222 б.

² Н.П. Тульчинский.....222 б.

³ Алай а бюгюн кесибизни ичибизде бир къауумларыбыз халкъыбызны ёмюрлюк кызындан ёнгелетирге дыгалас этедиле. Аллахха шукур, аланы ичлеринде бир литературовед да джокъду. Ол себебден аланы умутлары - суу юсюнде кёмюкдю. Бу затны арлакда ачыкъларгъа кюрсширбиз. (Автор).

Къарачай-Малкъарда джюрюген адетле бла, кызы сабий той-
гъа къошулгъанны уллу къууанчха санаб, анга къурманлыкъла,
тойла-ожнла этгендиле.

* * *

Гошаях бийчени чыгъармачылыкъ мюлкю тубсюздю, учсуз-
къыйырсызды, къууанчынгда къанат бере, джарсыуунгда сабыр-
лыкъгъа белей, ата-баба ызынга къарасанг, башынгы кекге джет-
дире биледи. Ол къарачай-малкъар халкъны ёмюрлюк мюлкюдю,
ёмюрлюк тин джол устасыды, устазыды. Аны Къара-Ташы - бу-
шуу бла тёзюмню белгисиди, отда кюйген скоймеклик бла ёмюр-
люк джылыуну уясыды. Ол Гошаях бийчени аджалсыз этген
ёмюрлюк поэзия эсгертмеди.

Къарачач бла Къара-Таш аны поэзиясыны экиси эки къана-
тыдыла. Къарачач бла Къара-Таш болмасала, Гошаях бийче ол
насыбы кюйген отда кюйюб, учхун боллукъ болур эди. Къарачач -
таянчагъы, Къара-Таш - аджалсыз умуту, кюч берген къадамасыды
уллу поэтни.

«Къарча деген атам къаллай киши эди?» - деб сорса поэтесса,
аркъангы поэтетесе.

Кел, Къарачач, Къара-Ташха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, сакълайыкъ.
Келе эсе, келечисин иймеймид да,
Келмей эсе, къолу джаза билмеймид да? -

десе уа, тиширыу джорекни бузулгъанын кёресе кимге эсе да
къызгъаныб, ачыуланыбмы этеди? Огъесе... Огъай, акъылман Го-
шаях биледи аны келмезлигин, ёмюрюнде кёрмезлигин. Кишиге да
къызгъанмайды. Гурушхаларыны чуруму - сауду деб, кеси кесин
алдаргъа, ийнандырыргъа кюрешгенлиги. Ол затны ючюнчю
кере Къара-Ташны юсю бла билдиреди:

Кел, Къарачач, Къара-Ташха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, къарайыкъ.
Келе эсе, сен къууанчын этерсе,
Келмей эсе, мен джылауун этерме...

Биледи, биледи обур тиширыу джанындан суйген адамы Джер джюзюнде болмагъанын, алай а ол аны джюрегинде ёлтюрсе, сезимлери да ёллук эдиле. Ким билир эди олсагъатда Къаншаубийни? Андан сора таулада аллай джаш болмагъанмы эди да? Болгъандыла. Алай а аланы хар бирини да бийчелери Гошаяхла болуб баргъан болмазла.

Алай а не Къарачач, не Къара-Таш кеслери алларына джашаб келмейдиле джюзле бла джылланы! Гошаях бийчени исси суймеклигине бёлениб аджалсыз болгъандыла, ёмюрлюк сакълау, ышаныу, ёмюрлюк джашлыкъ - экисини да ёмюрлюк джазыуларыдыла. Алайсыз не Гошаях бийче кеси, не аны суймеклигин, тансыгъын ёмюрлюк этген чыгъармачылыкъ кючю боллукъ тюл эди, Зулейхасыз Юсуф, Дахирсиз Зухра болмазча...

Бу затла бизге Гошаях бийчени юсюнде тышындан келген джалгъан дауланы ачыкъларгъа кюч да эркинлик да бередила.

Биринчиси, халкъда айтылгъаннга кёре, башха шагъатлыкъла бла да Гошаях бийчени кюйлери, джырлары джаратылгъан заманда Кърымшаухаллары Басханда Эл-Джурт деген элде джашагъандыла, Басхан сууну сол джагъасында. Алайда, къаяла тюбюнде бюгюн да Боташны къаласы, Къарчаны къаласы, Гошаях бийчени къаласы (оюлуб) турадыла. Сууну онг джагъасында, Гошаях бийчени къаласыны туурасында уа - Къамгъут бийни кешенеси. Кешенени терезелерини эки джанында Гошаях бийчени къол ызлары...

Н.П. Тульчинский да былай чертеди: «По преданиям горцев и сохранившимся памятникам¹ достоверно известно, что Баксанское ущелье Нальчикского округа, начиная от нынешнего посёлка Гижгита (жители этого посёлка - потомки карачаевцев) вплоть до верховьев р.Ба

В то время, к которому относится поэма «Каншау-бий» Крымшамхаловы жили в ауле Эль-Джурт, существующем по настоящее время...»²

¹ Н.П.Тульчинский. Басханда къарачайлыладан къалгъан эсертмелеге айтады. Къарча къала, Боташ къала, Гошаях бийчени къаласы. «Къарча-таш», Джантуугъанны тауу, уугъа джюрюучю джери, Къамгъут кешене д. б. з. (Къ.Н.)

² Н.П.Тульчинский. 219 б.

Белгилисича, Гошаях бийчени сабий заманында Къамгъутбий урлаб кетиб, эмчек анасына бериб асыратады: «Кишиге кёр-гюзмей ёсдюр, мени асырагъанынгча, асыра», -деб.

Ол заманны адетине кёре, Къамгъутбий Бийбертледе³ эмчекде болгъанды, Хурзукда. Атасыны джашагъан джери уа - Хурзукдан кюнчыкыгъан джанына аууб - Басхан, башында айтхан джери-биз.

Халда джорюгеннге кёре, Къаншаубийге атны джылкыдан кеси барыб сайлаб тутуб, джерлеб, юсуне миннген кюн, туугъан кюнюнде этер къууанчын - терек орнатхан - къууанчны эте тургъанлайларына, скойюмчюлюкге Акъ атлы, къолунда да акъ чилле джаулугъу бла Эль-Джуртха, Кърымшаухаллагъа келеди, Бекмырза, адетдеча, скойюмчюге келген джашны нохта бауун береди. Акъ чилле джаурукъ - белгиге къалады. Алайда Къаншаубий бла Бийбертланы Тохтарбийни джангы туугъан къызчыгына сёз тауусуб къоядыла. Заманлары джетсе, юйлендирирбиз деб.

Алай а Кърымшаухал улу Бекмырза бла Бийберт улу Тохтарбийни балаларына Тейри башха тюрлю оноуну буюргъанын ол кюн бир инсан да сезмейди...

³ Бийбертлери (Бий+берди) эки къарачай-малкъар сёзден къуралгъан, бурундан келген белгили къарачай бий тукъум. Бюгюн бу тукъум - къарачай тамырлы - адыгледе, абазалада да - Биберд - деб джорютюледи. Акъбашлары, Трамлары, Тамбийлери, Хубийлери, Ёзденлери, Джанибеклери, Аджилери дагыда башха тукъумлача. Бу зат Гошаях бийчени юсюнден бир талай къабарты, абаза джомакъны джарашдырыргъа себеб болгъанды. Айхай да, аны чуруму адыглени абазаланы арасында джарашыб, алагъа сингиб къалгъан бир бёлек Бийберт тукъумлу юйдегиде тюлдю. Огъай. Гошаях бийчени бютеу Шимал Кавказгъа белгили сыры - фахмусу, аны кишиге ушамагъан сейир бушуулу джазыууду, аны бла тенгleshдирир аны заманында Шимал Кавказда тиширью болмагъанды.

Таурухлу, джомакълы джазыуу болгъан белгили тиширьюгъа «иелик» этер «джигитле» бюгюн да бардыла. Алай а, къабартыла кеслерини президентлерини джюйюсхан Коков Валерийни - аузуу бла Гошаях бийче бизники тюлдю, абазаланыкъыды дегендиле. Абаза алимле да абаза тукъум Биберд-Бийбертлери деген къарачай тукъумдан болгъанларын эсертгендиле. Гошаях бийче уа - Бийбертлени Тохтарбийни къызыды, Хурзукдан. (Автор).

Гошаях бийче ёсюб, алты-джети джыл болгъан кызычыкъ, юйлеринде окъа тигерге, къара таныргъа, тепсерге, кесин тыйыншлы джорюютюрге юренеди. Быллай затлагъа къарыулары болгъан юйдегиле уллу эс бёлгендиле. Бийни кыыз сабийине уа - артыкъсыз да.

Бу къууанчланы бири Бийбертланы арбазда да болады. Гошаях бийчени тойгъа къошаргъа хазырлайдыла. Ол уллу къууанчда - бир тюрлю бир церемонияда - Бийбертлени бир юйюрлерини эмчек уланлары Кърымшаухал улу Къамгъутбий да болады. Аллаи церемонияланы кёре келген джангы джете башлагъан Къамгъутбий, эшта, сабий Гошаяхны къууанчына къошулгъан болмаз эди, ол «акъыртын» баргъан «кыыз оюн» къаны къайнай башлагъан уланны эсин бёлген болмаз эди...

Алай а, тойдан къутулуб, сабий оюннга сингиб чабыб айланган Гошаях, тенг кызычыкълары бла бирге, арбазларындан узакъ бармай, кёкенле тюбюнде кеси джараууна чёгеди. Алайтын, джукъ да билмей, ётуб баргъан Къамгъутбий аны кёргенин эслеген кызычыкъ, башында окъа бёркчюгюн алыб, чёкген джерчигин джабыб, уялыб, симсирейди. Сабийни бу асыллыгъы уланны джюрегин къозгъайды. Ол аны къатына джууукъ барыб, ат аллысына алыб, джамчы тюбюнде бугъундуруб алыб кетеди. Элтиб эмчек анасына бергенин башында айтханбыз, эмчек анасы да Бийбертледен болгъанын да чертгенбиз.

Былайда дагъыда бир эгертиллик затыбыз барды: Кърымшаухалланы биргелерине туугъан кюнюнде сёз тауусулгъан кызычыкъны тойгъа къошулгъан кюнюнде ол юйдегиден (Кърымшаухалланы Бекмырзаны юйдегисинден) бири энчилегени, эшта, Бийбертлеге кёб заманны тахса болуб тургъан болмаз эди. Алай бла алты-джети джылдан къындан чыкъгъан кылыч кибик дуу джана тургъан Къамгъутбий Хурзукда эмчек анасындан Гошаяхны Эль-Джуртха алыб барады. По медет, алагъа, башында айтханыбызча, бир юй болуб, къушну эки къанатыча, бирге туургъа джазыулары болмайды. Гошаях бийче Къамгъутбийден, кызылай, тул къалады...

* * *

Гошаях бийче артда Къаншаубийге баргъанында, аланы учхан джуддузну джарыгъыча, насыблары узакъгъа бармагъанын,

аны чурумун да айтханбыз. Былайда чыртда чертмей кьоймазлыкь бир затыбыз барды.

Гошаях бийчени юсюнден басмагъа XIX ёмюрню аягъында чыгъарыб башлагъандыла. Ол заманда аны аты, аны Къаншаубийге суймеклик эпопеясы бютеу Шимал Кавказгъа белгили болгъанды. Аллай кызы болурун, аллай джырчысы болурун къайсы миллет суймейди?!

Гошаях бийчени юсюнден джазгъанла барысы да тышындан келген адамла болгъандыла. Аланы хапарчылары уа - Кавказда хоншу джашагъан, бири бирине къатыша, тенглик-джууукьлукь джюрюте тургъан халкъладан болгъандыла. Аны юсюне да, бюгюнню тарихчиле, бегитгениге кёре, сёз ючюн, белгили джаш алим Къаракетланы Мурат¹, IX ёмюрде аякъланган «тюрки»² XVI ёмюрде ары дери аны бла хайырланыб тургъан тюрк миллетлени хар бирине кесини тилине кёре энчи болады. Къарачай-малкъар «тюрки» XVI ёмюрден башлаб, XIX ёмюрню отузунчу джылларына дери хайырландырылады. Биринчи къарачай совет китабла, газет башха джазма ишле къарачай-малкъар «тюркиде» бардырыладыла³.

Къарачай-малкъар «тюрки» Шимал Кавказда миллетлени арасында тылмач тилли орнун тутады.

Кюнтуугъан адыгледен башха шималкавказчылагъа ол джазма орнуна да джюрютюледи.

Айхай да, Гошаях бийче, къарачай-малкъар «тюрки» бла эркин хайырланганды. Аны окъуй-джаза билгенине шагъатлыкь этген затла чыгъармаларында да айтыладыла.

Не кюнбюзюню сакълайбыз биз былайда,

Ой, Къарачач, къайда кълды, бу къайда?

Келлик болса, танымаймыды джолун

Келмей эсе, къагъыт джазмаймыд кьолу?⁴

* * *

¹ Авторну архивиден

² Араб харифле бла джазылгъан бютеутюрк литература тил

³ Къаракетланы Исса «Джангы шигирле» (М., 1924), «Таулу джашау» (газет - 1924), д.б.з.

⁴ «Минги тау» № 4, 1994, 14 б.

Шелебейге салам кьагъыт джазама,
Танг атхынчы, келлигине базама.⁵

* * *

Кел, Къарачач, Къара-Ташха барайкъ,
Къаншаубийим келе эсе, сакълайкъ.
Келе эсе, келечисин иймеймид да,
Келмей эсе, кьолу джаза билмейд да?¹
Къаншаубийге тансыкъ кьагъыт джазама,
Алыб окъур, алыб окъур... Ой, мен кимге базама?
Огъай-огъай: джур эчкини мюйюзюнден кьаламым,
Къаным бла джазылгъанды Къаншауума мени тансыкъ сала-

2
мым

Къаншауну окъууу, билими болгъанын Гошаях бийче ол шахматла ойнаса, Шемаханы ханына мат салгъанында да билдиреди.

Хану шемахинскому, играя в шахматы,
Храбрый Къаншау мат дал.
Он, мой Къаншау, утешитель шемахинского хана;
Пред очами шемахинских княжен он - светильник³

Къаншаубий не джаны бла да кесини заманыны белгили, бек айтылыб тургъан адамы болгъаны бюгюн телюлеге чыртда тахса тюлдю.

Аны кылыгы, халиси да башхалагъа юлгю болурлайды. Бу затны биз аны юсюнде бек ачыкъ кёребиз. Сёз ючюн, ата-бабасыны адетин бузмаз ючюн, ол биле тургъанлайына огъуна, къабарты бийчени кьолундан ёлюр отну алыб ичеди. Таулу эркиши къачан да традицияны бузмаз ючюн, кесин инджитирге хазырды. «Ахырат азабдан дуня намыс кючлюдю», - деб аны ючюн айтхан болурла халкъда.

⁵ Айтылгъан журнал, 19 б.

¹ Авторну архивинден

² Авторну архивинден

³ Н.П.Тульчинский - 226 б.

Юлгюлю, адебли, Аллах, ким да, несине да сукъланырча, джаратхан Къаншауну юсюнден Н.П.Тульчинский, бизни келюбюзге келген бла, чыртда бу адамны, Къаншаубийни халисине келишмеген затны джазады. Ол керти алай болса, Гошаях бийче аны бир джерде сагъынмай къояллыкъ тюл эди, келкъалды маталлы болса да. Аллаи Тульчинский айтханча кишини ызындан таралмай, андан маджалны излерики эди. Юлгюлю бийче. Дагъыда чертерибиз, Тульчинский былайда кеси айтыб келген затлагъа - Къаншаубийни юсюнден - къаршчы турады. Эшта, бу сёзлени орус алимлеге, иш этиб, айтхан информаторла болгъан болурла. Анга сёз табхан бек къыйынды. Экинчиси, Шемахагъа, хан тегерегине айлана тургъан джерге, дуу джана тургъан юй бийчесин алыб барарыгъа анга ким чурум боллукъ эди? Не уа тюшюнде-тюнюнде да эсинден-кёзюнден кетералмагъан юч бийчесинден, балаларын да арбагъа атыб, къалай къачаллыкъ эди - бий арбаздан? Былайда айтыр зат кёбдю. Алай а Тульчинскийни джангылычы - керти затха ушамайды. Айтханыбызча, бу сылтаулу ётюрюкдю. Кеси да Гошаях бийчени энчилерге излегенлени бири джасагъан таурухду.

* * *

Гошаях бийчени джазыуун тёлколе, институтла тинтерге тыйыншлыдыла. Ол адам уллу джер джюзюнде болуб, тюгенир зат тюлдю. Ёмюрлюкдю. Аджалсызды. Кёб проблемалыды. Аны ючюн биз былайда Гошаях бийче къарачай-малкъар халкъны къызыды деген оюмубузну джакълай, халкъыбызда анга шагъатлыкъ этген талай затны эсге алыргъа излейбиз.

Биринчиси - Гошаях бийче Бийбертланы Тохтарбийни къызыды. Аны юсюнден не айтыргъа боллукъду?

Бийбертлары къарачайлыладыла. Анга дау этгенле бардыла: къабарты, абаза Бибердовлары. Бу не адыг, не абаза, абхаз тукъум болмагъанын сёз кеси айтыб турады - «бий» - «берди».

Гошаях бийче джырында кеси да былай айтады:

Къаншаууму генджа тайы кишнеред,
Атам Тохтар джангы къала ишлеред¹.

¹ Минги тау». № 4, 1994, 16 б.

Белгилисича, Тохтар деген адам ат бурундан - магия ышан-
ладан келген - «Ёлмез», «Джашар» зат деген атланы бириди, тра-
дициялы къарачай-малкъар адам ат Бийберт улу Тохтар бий - Го-
шаях бийчени туугъан атасыды.

Энтда Гошаях бийчени ауузундан чыкъгъан сёзлени келти-
рейик:

Хан Къаншауну къатыныма, джарлыма,
Бийбертлада тууб, ёсюб болмагъан,
Бий Кърымшаухаллада джаным онмагъан.
Ана къарнашым Боташ улуду -
Бу Эджорукъ - джырны таза къулуду
Кюулерими бир таралыб джырлайды,
Эки кёзю бла тенг да джылайды,
Он бармагъын къобузунда ойната,
Тангларын да алай бла атдыра...²

Былайда да биягъы традицион къарачай-малкъар атла. Ата-
сын айтханбыз. Ана къарнашы Боташ улу Эджорукъ - Эл-кърал,
джамагъат, эл - селение, сёз ючюн, эл иеси къараб тургъанлай (Ду-
ния кёре), джорукъ - закон, адет. Ана къарнашы Боташ улу Эд-
жорукъ Гошаях бийчени джырларын, айхай да, ана тилинде джыр-
ла джаратылгъан тилде - джырлайды. Къарачай-Малкъар тилде.

Бу затладан ёзге шагъатыбыз болмай къалса да, Гошаях бий-
че халкъыбызны туугъан кызы болгъанына бир кишини да дауу
боллукъ болмаз эди. Алай а небиз да, бийчезни джазыуу бла
байламлы - асыры кёбдю. Аладан бири анга дау этерге излегенледе
джокъду.

Алагъа къарайыкъ.

Хурзукда, туугъан элинде, къаласындан башлайыкъ. Анга
Мамия къала да «Маму уя» дейдиле. Къартла уа - Гошаях къала.
Алий улу Умар «Къарачай» деген китабында да Гошаях къала деб
джазады къаланы суратыны тубюнде¹.

² «Минги тау», 116.

¹ Алий улу Къош аякъ къала дейди. (Автор).

Къош аякъ деген аты уллу бийче, уллу бийли, оноулу тамада бийни юй бийчеси, оноугъа къошулургъа эркинлиги болгъан бийче деген титиул ат болур деб, келеди кѣлбюзге.

Минги тауну тюбюнде Къарачайны эски эллеринден Къобанны эниште айланыб, сууну сол джагъасында «Къарачайны Къадау Ташына» джетиб тохтабыз. Анга сыртыбызны буруб, сууну сол джагъасындан ёрге чыкъсакъ - «Къара Таш».

Бу таш Гошаях бийчени кюулерини шагъатыды. Кюуле Къарачайда этилгенлерин, Къаншаубийге ол туугъан джеринде таралгъанын кѣргюзеди.

Сѣз ючюн, назмулары Элтаркъачда да этилгендиле. «Къара ташдан» озуб - Джѣгетейде - «Къызыл къаласы», анда - «Гошаях сырты», «Бийче сын» кѣлю къанмагъан сюймеклигини белгиси, Къаншаубийине салгъан сыны - «Бийче сын».

Хурзукдан ары аууб, Басханнга энебиз - Эл Джуртда Гошаях къаласы, Басхан сууну сол джагъасында - Боташ къала, Къарча къала, Гошаях къала... Къарчагъа, Боташха тенглик этген адам болмаса, аланы къатларында анга къала ишленирми эди?..

Басхан сууну онг джагъасында, Гошаях къаланы туурасында - «Къамгъут кешене». Гошаях бийчени биринчи зрини кешенеси. Кешенени терезесини эки джанында - Гошаях бийчени эки къолуну сураты, кешенени сюртген заманда бийче эки къолун топуракъгъа (тылданнга) басыб, ызын къойгъанды. Энтда Къарачайгъа къайтайыкъ. Къарт Джуртда Джамагъат къабырлада Гошаях бийчени кешенеси бюгюн да турады. Аны юсюнден Г.С.Петровну XIX ёмюрню аякъ сюреминде джазгъанларына къарайыкъ. Аланы профессор Шаман улу Ибрагим комментарияла бла кѣчюрюб, кесини китабында береди¹

1879 джыл Г.С.Петров «Кубанские областные ведомости» деген газетде «Къарачайны айтыулары (легенды) бла эсгертмелери» деген ишин басмалайды. Башында айтханыбызча, Шаман улу аны кѣчюрюб, тинтиб береди. Биз Шаман улуну басмалагъаны бла хайырланабазы.

Джюйюсхан Петров, патчах чиновник, айхайда, Къарачайны бай, бурундан келген тарихинден бек хапарсызды, алай а, анты болгъан адам, башха, эндиге дери анга белгили болмагъан халкъ-

¹ Шаманланы Ибрагим, Къобан башында Черкесск, 1987

ны бай, кѣб тюрлю тин хазнасы болгъанын сезиб, аны айтыуларыны, тарих эсгертмелерини магъаналыкъларына териледи.

Бу статьяда бизни эсибизни бѣлген - Гошаях бийчени юсюнден айтылгъан затладыла. Кертиди, ол анга дери айтылгъанланы да хайырландырады, бир-бирде уа аланы оюмларына толусу бла джесирлениб да къалады.

«Къарачайлыла кѣб заманланы Кавказ таулада, Уллу Инджик бла Басханны ортасында джер алмашдыра, Къобан ёзенни башында юч уллу элде: Къартджуртда, Учкуланда, Хурзукда - орналгъандыла. Къазауатха учунган хоншула бла кюрешде кѣб къыйынлыкъны чегиб келгендиле...»¹

Былайда бизни эсибизни бѣлген Къамгъутбий Гошаях бийчени Инджикде бир абаза элден урлаб кетгенди дегениди: «Къамгъут бир джолда Зеленчукде (Инджикде) болгъаны бла абаза элени биринде сабийле бла ойнай тургъан бир гитче къызчыкъны сейирлик ариулугъун кѣрюб, тамаша болгъанды, аны сююб, бу ариу инсанга ие болайым деб талпыгъанды...»²

Былайдан арысы - таурухду. Атлы болуб айланган джигит таулу улан, айтылгъан тукъумдан чыкъгъан, къызчыкъны атасындан джорукъ бла тилеб алыргъа базмайды. Атасына «джалчы» болуб, таб тюшгени бла, урлаб кетеди. Таянчакъсыз джомакъланы бири! Келигиз, башха адамгъа къабартылы информаторну айтханына да бир къарайыкъ. (Кѣлюбюз къалмасын. Гошаях бийче орта ёмюрлени аягъында джашагъан, бютеу Шимал Кавказда эм белгили адамланы бири. Ким да сыйгъа санайды аны кесине тартаргъа. Тарихде аллай затла бютюн да тюбейдиле).

«В молодости, по обычаю того времени, второй сын Бекмурзы Камгут воспитывался в Кабарде у князей Бибертовых. В доме необыкновенной красотой малолетней дочери своих воспитателей по имени Гошаях, которую он во что бы то ни стало решил похитить...»³

Къамгъут Гошаяхны урлайды. Джер юй этиб, анда бир къарт къатынны къолуна бериб къаратады. Абаза бла къабарты хапарланы бирчалыкълары - Къамгъут Гошаяхны сабийлей урлаб кетеди.

¹ Шаманланы Ибрагим. 31-32 б.

² Шаманланы Ибрагим. 33 б.

³ Н.П.Тулъчинский... 219-220 б.

Къарачайда да алайды. Башхалыкълары - абазалада бир элде айлана барыб, кёрюб алыб кетеди. Къабарты айтыуда - эмчек эгечин - Гошаяхны - эмчек анасыны юйюндеи алыб кетеди.

Белгилисича, Къамгъут Бийбертледе эмчекде болгъанды: Тохтарбийни (Гошаяхны) атасында тюл, тукъумунда. Эмчек эгечин алыб къачмазы уа хакъды. Къарачайда, Малкъарда сют къандан уллуду. Бизни халкъны айтыуларына кёре, къарачай хапарлары къабартыла абазаладан эсе иги билгендиле. Къарачайлыла - (Кърымшаухаллары) Басханда туугъанлары себебли.

Бюгюн къабартыла кеслерини президентлерини ауузу бла - джюйюсхан Валерий Коковну - Гошаях бийче къабарты къыз тюлдю деб бегитгендиле. Абаза айтыу а - суу юсюнде кёмюклеиди.

Не автор (Петров), не аны абаза информаторлары бир затны эсгермегендиле. Къызчыкъ алкъынчы гинджи ойнай айланган сабийди. Экинчиси, Бибердовла (абаза болгъан къарачайлыла) Кърымшаухалладан не джаны бла да чиркерик тюл эдиле, Кърымшаухаллагъа эмчек аталыкъ эте айланган Бийбертлери къызларын алагъа бергенни сыйгъа санарыкъ болур эдиле.

Былайда бир айтырыбыз. Абаза болгъан (ассимиляциягъа тюшген) Бибердовлада Гошагъах деб сказитель къыз болгъанды. Ол ногъай джашха баргъанды, XVIII ёмюрде джашагъанды деб айтыу барды.

Бийбертлени Тохтарбийни къызы Гошаях бийче XVI - XVII ё. джашагъанды. Айхай да, ёчешмейбиз, абазаланган Бибердовла къарачай тамырларын унутуб бошагъан болмаз эдиле (бюгюн да бек ачыкъ эсгеридиле), къызларына Гошаях атагъан болур эдиле. Артда абаза тилни джоругъунда Гошаях (Къошаякъ) - Гошагъакъ болады.

Энди бир затха эс бёлейик. Петров кеси былай чертеди: «Гошаях ёлгенли, аны кешенеси ишленгенли 250 джыл болады», - дейдиле¹.

Петров статьясын 1879 джылда басмалайды. Бу джылладан (1879) 250 джылны алсакъ, Гошаях бийчени ауушхан джылы чыгъаргъа керекди. $1879 - 250 = 1629$. Алай эсе, Гошаях бийче 1629 джыл ауушады.

¹ Шаманланы Ибрагим... 37 б.

Халкъда айтыугъа кёре, Гошаях бийче джюз джыл джашагъ-анды, Эресейни бир патчахы бла бир джыл туугъанды. Алай эсе 1629-дан джюзню алабыз.

1629 - 100 = 1529 джыл.

Белгилисича, Иван Грозный 1530 джыл туугъанды.

Алай бла, къарачай-малкъар халкъны айтылгъан къызы, уллу джырчысы Бийбертланы Тохтар бийни къызы, Кърымшаухалланы келинлери, оналтынчы ёмюрню ал сюреминде (1529) тууады, онд-жетинчи ёмюрню ал сюреминде (1629) ауушады.

Абаза Гошагъах бла - ол XVIII-чи ёмюрню адамы ногъай джашха баргъан абаза сказитель, къарачай-малкъар Гошаях бийче бла тюбешген да этмегенди.

Белгилисича, 1636 джыл Кърымшаухаллагъа Басханнга орус патчахны келечилери келген заманда да -Федот Елчин бла Павел Захарьев - не Къамгъутну, не Къаншауну, не Гошаях бийчени аты айтылмайды. Быллай да бир затха эс бёлейик. Петров Къаншаубийни намыссыз адам этиб кёрюзеди. Ол кесини сют къарнашыны къабарты бийни Хадагъджукъ (хан Тобчукъ) улу Гюргъокъаны къатыны бла айланады деб. Къаншаубийни юсюнден не халкъда, не Гошаяхны джырларында биз аллай затха джолукъмагъанбыз. Бу да абаза информаторну таурухларынданды.

Энди Гошаях бийчени эм магъаналы эсгертмесине - кешенесине - къарайыкъ.

Аны юсюнден Петров бек деменгили джазады. Башында айтханыбызча, Гошаях бийчени эсгертмесине, ёлгенине 1879 джыл 250 джыл болгъанды, дейди. Кешенеси. Кешене бюгюн да турады, Къартджуртда. Анда Петровну очеркине кёре, сыйлы къызыбыз 1629 джыл асыралгъанды. Гошаяхны акъылы, сыфаты-чырайы Шимал Кавказда юлгюге айтылыб тургъанды. Узун, субай, чыммакъ акъ бетли, табанларын джабхан къара къутас чачы, керме къашлары, къарагъанны кесине илешдирген кёзлери, кимге да къайгыра, джарсый билген халал джореги болгъан бийче ёмюрлени ичинде юлгюлей, къанатлылай къалгъан суймеклигин тау джуртуна эсгертме этиб, сейир сыфатын кешенеге теджегенди. «Гошаяхны кешенеси керкилмеген хыршы ташладан тытыр бла тёртгюл салыннганды. Башы ташдан узунуна тогъай джабылыбды. Узунлугъу 7,75 аршыны, кенглиги 5 аршын, мийиклиги 8 аршын барды. Къыблагъа айланган узун къабыргъасында 1,25

аршын мийклиги, 0,75 аршын кенглиги болгъан, терезе айырылыбды... 1896 джыл былайда биринчи археология ишлени Къобан областда устаз болуб ишлеген В.М.Сысоев бардыргъанды. 1910 джыл Токъланы Наны - Къобан областны музейини Къарачайдан тыйыншлы къулулукъчусу - Гошаях бийчени кешенесинден талай затны музейге, саугъагъа джибергенди»¹.

1958 джыл Абай улу Мисостну кызы Фатима, Кърымшаухалланы тыйыншлы келинлерини бири, айтылгъан къарачай скульптор Кърымшаухал улу Хамзатны анасы, окъуу-билими болгъан, революциягъа дери джазгъанларын басмалаб тургъан устаз тиширыу бизге быллай хапар айтхан эди Нальчикде:

- Гошаях бийчени кийимлеринден джурунла, аны къолу тийген, ол тутхан затла Кърымшаухаллада сыйлы затлагъа санала эдиле. Аладан алай кѣб адам юлюшлю болмай эди. Юйюрню оноуу бла, аланы къуру келинлерине бере эдиле Кърымшаухаллары. Насыбыма, меннге да джетген эди аны хурметинден юлюш.

Гошаях бийчени сыйлы ташчыкъла бла джасалгъан окъа къынчыгъы бла алтын къаламын меннге берген эдиле...

Аны бла мен къачхынчы джылларыбызда (отузунчу джыллада - автор) Хамзатны джанын къалдыргъан эдим...»¹

* * *

Энди Гошаях бийчени сюймеклигини, бизге къойгъан тин кючюню, аны мийик, асыл инджиулерини юсюнден бир-эки сѣз айтыргъа къорешейик.

Дуния зауукъгъа - насыбха, байлыкъгъа дегенча - адам юрене болур. Уллу джарсыугъа уа - тѣзерге керекди. Ол кюч а уллу, мийик инсанлада бола болур. Гошаяхны джазыуу аллындан башлаб аягъына дери бу уллу тѣзюмге къадама джол ишлейди.

Сейирди адам деген: къууанчха-насыбха юрениб, огъесе ышаныбмы, кесин бошлагъан, бирде джоюлуб кетген, таш джарылыр, джер джылар джарсыугъа тѣзе биледи. Амалсыз-мадарсыз болубму? Тюшюнубму? Огъесе бир тукъум бир кюч табыбмы? Неди аны аты? Къайдан табылады ол адамгъа?..

¹ Шаманланы Ибрагим... 36-37 б.

¹ Авторну архивинден.

Алкъынчы илмугъа бойсунмагъан феномен болурму бу кюч?
Сыйлы, Асыл сезим...

Гошаях бийчени джазыуу аллындан аягъына дери ол юлгю
бла барады. Бир белгили юйдегиде «Алгъышлада айтылгъанча,
тууб, туугъанлай неках этилген, юйю-юйдегиси да аны насыбына
ашыгъыб тургъанлай, сабийлигинде огъуна «абынады». Къаншау-
бийни орнуна Къамгъутбийге «джетеди». Айхай, «Тейри эшиги»
ачылмайды. Дюлдюр улан неках кечесинде къара чечекден ёледи.
Гошаяхны, дуу джана тургъан, Къамгъутха джюреги илешген
къызны кёлю мугур болады. Мугурлугъуну белгиси - къаласыны
туурасында Къамгъутну кешенеси, аны юсюнде - амалсыз джерни
тырнагъанча - эки къолуну ызы. Алай демеклик - Къамгъут бла
бирге аны да бир тылпыуу, бир ёкюннгени кёрге киргенди. Анга
джюреги сыннган дей болурла...

Сыннган гырджын джабышмайды, эзилген джюрек ёмюр-
люкге тирилик кетеле болмаз. Ким биледи?

Къаншаубий бла, кёзню джумуб ачхынчы, насыблы болады.
Къаллайды ол насыб?

Къамгъут кешенени юсюнде къол аязлада титирей тургъан
насыб. Уясындан бюгюн тол эсе, тамбла белгисиз дунияны кен-

къабарты бийче салады. Гошаях бийче экинчи кере абынады. Бир
абыннган минг сюрюнюр, дейдиле да...

Къаншаубий бла насыбы, кёк джашнагъанча, адаргы болады.
Экиси айырыладыла, джан бла тёнгек айырылгъанча. Алай а бири
да кёрге кириб къара тебе болмайды. Былайда Гошаях бийчени
башха джазыуу башланады. Тёзген төш ашар деген айтыу былайда
магъанасызды...

Джарсыулу джазыуну джакълагъан соймекликди. Таза, мий-
ик соймеклик: кетгеннге, аман кёзден, аман къолдан джарсыгъ-
аннга, гюнахсыз инджилик, керти амалсыз болуб, кёрге киргеннге
- ёмюрлюк соймеклик.

Бу сезим Гошаях бийчеге экисини - Къаншаубий бла кесини -
орнуна да кюч береди. Бу кючню ауазы бюгюн къарачай-малкъар
халкъны тин хазнасыны алтын чапыракъларыны бириди. Алай
демеклик - Гошаях бийчени чыгъармачылыкъ джазыууду. Аны
алтын тоханасы - Къаншаубийге таралыу, анга соймеклигини ад-
жалсызлыгъы.

Кюулери эки шагъаты барды: джумушчу кызы - Къарачач, тѣжом белгиси - Къара -Таш.

Тинтиб къарасанг, кюулери - кесини джазыууду. Ала бир талай ушаш джырдыла, алай а ѳзеклери бирди. Аланы кеслерин келтиргинчибизге, юч кюуде юч магъаналы затына эсибизни бѳлейик.

Биринчиси: эрке, эри тышына кетсе, багъалы саугъала алыб келиучюсуне юреннген бийче, андан айырылгъанын сезе, аны башхалагъа кыызгъана, былай айтады:

Кел, Къарачач, Къара-Ташха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, къарайыкъ.
Келе эсе, келечисин иймеймид да,
Келмей эсе, къолу джаза билмеймид да?

Бийче алкъынчы тюнгулмегенди. Огъай, ол бир джерде да тюнгулюб тохтамайды: ышанганлай турады. О, къалай сейир сезимди ышанмакълыкъ, къаллай къадама дагъанды... Экинчиси: биягъынлай эркеди бийче. Келир деб ышанады. Алай а Къаншаубийни джангыз бир къараб кѳрююне сау дунияны да берликди.

Кел, Къарачач, Къара-Ташха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, къарайыкъ.
Алтын-кюмюш алыб келсе, сени болсун,
Къаншаубийни бир кѳрююм- мени болсун.

Ай, къалай хатерсизди джазыу, къалай кыызгъанчды джашау. Къуру бир къараб кѳрюрге мадар бермейди. Джокъду. Тауушу чыкъмайды хан Къаншауну. Барыб, аны кѳрюню узунуна бауурундан къабланыр мадары джокъду таралгъан бийчени. Джазыу анга Къаншаубийни кесин къой эсенг, къабыр топурагъын да кыызгъанады.

Биледи бийче, Къаншаубийни джер джюзюнде кѳрмезин. Ийнаныргъа уа - унамайды. Энтда чакъырады Къарачачны, энтда барады Къара-Ташха. Бютеу джашауу - сезими да алайдады: Къара-Ташдан Къаншаубий келиучю джолланы бирине къараб, таралыу...

Кел, Къарачач, Къара-Ташха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, сакълайыкъ.
Келе эсе, сен къуанчын этерсе,
Келмей эсе, мен джылауун этерме.

Акъылман бийче бийинден бошагъанын оиледи. Алай а дуняда сейир затла болмазгъамы керекдиле? Тейри тирилтиб, алына сюеб къойса уа?

Алай болса, бийче аны Къарачачха къуанчха берирге хазырды. Джашасын ансы. Алай тюл эсе, джазыу хатерсиз эсе, не этерикди? Джылауун...

Кёресиз, бу сезим Гошаях бийчени кюулерини ёзегиди, ара багъанасыды. Таулу бийчени уллу поэт этген асыл кючдю. Ол, заманына кёре, бу кючню къанатында Шимал Кавказны аулаб чыкъгъанды.

Бюгюн сыйлы къызыбызны уллу хазнасындан къалгъан накъут-налмаз тизгинлени тин хазнабызны тёрюне ётдюрюрге, бурунгу поэтибизни атын дунягъа джаяргъа хар бирибизни да сыйлы борчубузду. Ким да иги затны башына тартыргъа излеген заманда, биз къаны-джаны бла да ата-бабабызныкъы болгъан сыйлыларыбыздан нек ёнгелерге керекбиз?!

Бу проблема бизни интеллигенциябызны ишиди. Аны эслеменча этиб къояргъа керек тюлдю. Энци джууаб этер кюнле келе турадыла. Не ючюн десенг, бир къауумубуз кимге эсе да бетсине, халкъыбызны тин байлыгъын ары-бери чачаргъа кюрешедиле. Халкъны хазнасы хурджунунгда ачханг тюлдю. Къалай суйсенг, алай джояргъа...

Айтханыбызча, бу проблемагъа энчи сёз керекди, ансы тамбла бюгюнден тириле чыгъыб къалыргъа боллукъдула...

Бир сёз бла айтыргъа излесек, къыйынды дуняда суймеклик поэзияны терк-тенгиз теренлигинде быллай инджилиу, быллай талпымакълыкъ, быллай арый-тала билмеген асыл кюч табыу.

Гошаях бийче излеменген мадар, ол джюрюмеген джол джокъду. Эрке бийче аякъларына ген чабырла кийиб, къолуна таякъ алыб, Къаншаубийини излей, кёкню къармайды, джерни тырнайды... бюгюн да, бюгече да...

* * *

Къарачай-малкъар халкъны уллу поэтини, туугъан кызыны одасындан башлайыкъ былайда сёзюбюзню. Ол оданы поэт Къарчагъа атагъанды. Аны бир вариантын берейик.

КЪАРЧА

Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Къыркъ байталны терисинден джамчысы бар эди,
Къандагъайны къуйругъундан къамчиси бар эди.
ой-тай-тай, джаным
Къандагъайны къуйругъундан къамчиси бар эди!

Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Эл Джуртунда кёкге джетген Акъ Къаласы бар эди,
ой, тай-тай, джаным,
Менме деген тогъуз да тулпар баласы бар эди.

Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Къая ыранда буруу тешмез таш къадауу бар эди,
Уллу тюзде чериу ётмез Беш да Тауу бар эди.
ой, тай-тай, джаным,
Уллу тюзде чериу ётмез Беш да Тауу бар эди.

Къарча деген атам къаллай киши эди?
Къарча деген атам аллай киши эди:
Ат белинде джанкъылычдан акъ джаясы бар эди,
Симсиретген, кёз къаматхан такъыясы бар эди.
ой, тай-тай, джаным,
Симсиретген, кёз къаматхан такъыясы бар эди.

Къарча деген атам къаллай киши эди?

Къарча деген атам аллай киши эди:

Кюн таякъдан бек тартылгъан къыл садагъы бар эди.

Къара ташдан багъа джетмез сыйлы тахы бар эди.

ой, тай-тай, джаным,

Къара ташдан багъа джетмез сыйлы тахы бар эди.

Къарча деген атам къаллай киши эди?

Къарча деген атам аллай киши эди:

Белин тешиб тангнга дери джатмай эди,

Кёлюн кесиб атлар ташын басмай эди

ой, тай-тай, джаным,

Кёлюн кесиб атлар ташын басмай эди.

Къарча деген атам къаллай киши эди?

Къарча деген атам аллай киши эди:

Джауну сермер къурч билеги бар эди,

Джуртугъузну сакълагъыз, деб осияты бар эди.

ой, тай-тай, джаным,

Джуртугъузну сакълагъыз, деб осияты бар эди.

Кёресиз, къаллай суратлау кюч, къаллай сезим пафос барды фахмуну ауузунда! Къарчаны Къарачайгъа магъанасын къуру бир сёз бла да билдиреди. Атам «Къарча деген атам къаллай киши эди?» -деген соруулу айтымгъа джууаб бере, Къарчаны сыфатын ачыкълайды. Былайда поэтни сёз уруму мийик, къууанчлы, деменгили, Къарчаны кесине тыйыншлы, уллу поэтге келишген марда бла айтылады.

Быллай чыгъарма халкъны аллында ёрге туруб айтылып ючюн джаратылгъанды: кёл этерге, кюч берирге деб.

Биз умут этген бла, «Къарча» деген махтау джыр Къаншаубий сау заманда джазылгъанды, поэтни кёлю сынмагъан кёзюуде. Айхай да, неси да мийик джырчы къачан да джазаргъа боллукъду аллай чыгъарманы. Алай а, «Къарчаны» окъусанг, Къаншаубийни Гошаях бийче сезген сыфаты кёрюнюб къалады кёзюнге.

Бу зат Шаман улу Ибрагимни ол биз башында айтхан китабыны 95 бетинде басмаланган (орус тилде - подстрочник)

«Къаншау бла Бийчени джыры» деген назмугъа эсибизни бёлдюреди.

Аны Хурзукда болгъан италиячы суратчы Корроди орус тилде береди. Ол да, кёргенигизча, Гошаях бийче бла Къаншаубийни атлары бла байламлыды. Джырны суу джагъада онюч-онтерт джыл болгъан кызчыкыла, къарылгъашчыкылача, учуб келиб, тегерек олтуруб, къолтукылашыб, джырлагъанларындан эшитеди тыш къралчы адам. Джырны ариу макъамы, кызчыкъланы адебли, омакъ халилери, кесчиклерин тута билгенлери суратчыны джанына джарайдыла. Ол, джыламсыраб, джыр къайгъылы болады. Бюгюн аны кючюнден биз Къаншаубийни, аны тенглерини джигитликлерини юсюнден башха миллетни кёзю бла керти хапар алабыз.

Ма ол джырны орус тилде тизгинлери.

Беда! Отовсюду враги на нас налетели.

Для отпора дружину сильную Баксан

Высылает (здесь Баксан племя¹)

На реку Азаугу пришли, отдыхали.

И в полночь злодей несметной толпой

С перевала скатились,

Мгновенно бесшадный бой завязался.

И кровью Азауга вместо воды потекла,

Кровожадных грабителей скликнув к нам,

Зачем ты явился, скажи!

Кукурузник (кукурузою засеваает свои поля племя Дударука) презренный!

Балованный сын Дударука.

Так восклицают в гневе Баксана питомцы

И сын Дударука в ответ из винтовки не целясь

(Призрак трусости и считается позором) стреляет.

И ужас объемлет его,

И как трусом он с битвы бежит

Только один Асахмат (Ачахмат -ав.) Мучамеда сын

В сече упорно стоит, как скала из гранита.

Но напрасно! Отваги своей ты всем не вдохнешь.

¹ Басханда джашагъан къарачайлылагъа айтады - (автор).

Как песчинки в степи бесчестно
Из-за гребня вы грянули нам,
Но не многим досталось в удел
Родимые сакли опять увидеть...
К свету другого дня, когда ветер
С побоища туманы в ущелья унес,
Врагов на ногах никто не видал.
Одни лишь баксанцы в крови и пыли своих узнавали-
Ликуй же, Баксан,
И скажи откровенно,
Что волны твои достойны мы пить ¹.

Бу джырны баш сюреминде бизни эсибизни бёлген дагъыда бир зат барды: «Бийчесында ол ташны да бийче салдыргъанды», - деб джазады автор ².

Бу эсгертмени юсюнден да Гошях бийчени атын унутдур-гъа излебми, огъесе чыртда хапарсыз болубму - билмейбиз - тюрлю-тюрлю таурухла джасалгъандыла. Алай а бюгюн да не кыш кыяма, не джай иссилик тюгендирмей, Минги тауну туура-сында, анга тенглик этгенча, сюеледи къарачай-малкъар халкъны сыйлы кызы Гошях бийче халкъны джигит уланына салгъан эсгертмеси. Ол халкъыбызгъа да этеди ёмюрлюк эсгертмелик.

Профессор Хабич улу айтханнга кёре, бюгонню Бийчесын-ны Уллу Къарачай джаны табада юч шахар болгъанды: Тоханалы-ла. Огъары Тоханалы, Ара Тоханалы, Тёбен Тоханалы. Къаншау-бийге оноу тюшгенинде (тамадалыкъ), Тоханалылары атлары Огъ-ары Къаншаубий къала, Ара Къаншаубий къала, Тёбен Къаншау-бий къала боладыла ³.

Гошях бийчени кюулеринден башхаракъ, алай а аладан узакъ болмагъан, назмуларыны бирине эс бёлорге излейбиз.

Къызыл Къалам, Къаншаубий бла акъ отоуум,
Къаншаубийсиз бир джугъума джарамады
Къара къанлым ички сёзюмю сездиртди,

¹ Шаманланы Ибрагим ... 95 б.

² Шаманланы Ибрагим ... 95 б.

³ Авторну архивинден

Аман келечиледен джарлы джанымы бездиртди.

О бара эсенг - бар, - дедиле, -

Бармай эсенг, бюсюреулюз элтирбиз.

Сыртны кьаралтыб атлы аскер келтирирбиз,

Акь билеклеринге кьара бутъоула салырбиз,

Сени юсюнге ханыбызгъа¹ энтда бир

кьатын алырбиз, -

Дедиле манга Элбуздукьдан келген тишсиз кьартла.

Дедиле да, башсыз кьатынны тахсаларын билдиле.

Танг атаргъа атлы аскерлени ийдиле

Сары садакълары темир терезени тешдиле.

Кьутас чачымы кюндешлерим эшдиле,

Элбуздукьну менден сууутургъа излелле.

Эшмей эдиле - чачларымы джулукьуб-джулукьуб

юзе эдиле,

Элбуздукьну несин меннге кьызгъана эдиле?

Къаншаубийге бир да ушамай эди Элбуздукь,

Бою юзюлюб, бутларындан асхай эди.

Мени кёрюб бауурундан бузулукь.

Ат белинден узалыб, туталмаед белимден,

Къаншаубийим джер кьабханны билдире,

Оюлгъан кёлюмю джапысына кюлдюре,

Джити-джити кьарай эди кёзюме,

Башсыз кьатын бла кьазауат этди, аямай,

Энди алыб барады, джесир этиб, ийнанмай,

Кьатын бла, ой, кьазауат этди. Элбуздукь.

Ичи-башы, баууру, кьатыш бузулукь.

Бу назмуда, сынаб окъусанг, бютеудуния джарсыуну кёресе, «ханнга да келед хариблик» дегенлей, тюнене эл баш ургъан бий-чеге бюгюн «тишсиз кьартла» келиб акь билеклерине темир бутъоула салдырыб, дуния сейирлик кьутас чачын аяусуз адамлагъа эшдире, унукьдурургъа излейдиле, бара эсенг - бар, огъай десенг, сеннге оноу соруб ким айланлыкьды, деб.

Эрке сыфатына-чырайына кёре ётю да, оюму да болгъан бийчени сындырыгъа кюрешгенле, тюнене аны аякь ызын ба эт-

¹ Элбуздукьгъа дейдиле (автор)

генлерин унутмай, бюгюн «дерт» къайтарадыла. Бу бетсизлик бийчеге кюч береди. Ол мугур болуб къарыуун тас этсе, ачыб, къайнай турган джюрегинде Къаншаубийни тунчукдурса, Къарачац бла Къара-Ташха ким барыр, ким сакълар хан Къаншауну юйюне къайтырын? Ким джылар, Къарачайны къадама ташларын джара, кириш тауланы ёмюрлюк бузларын эрите, ким джаяр дуниягъа эм сыйлы, эм ачыкъ, эм кирсиз сезимни - Сюймекликни?..

Артыкълыкъ керти адамгъа артыкъ, джангы кюч береди, башха кюнледе этелмез ишни этдиреди. Бу, бир къарыш болмагъан «назмуда» аллай бир трагедиялы кюч барды, аскер болуб ёрге къобса, тауну-тюзню джабарча, джауум болуб джауса, дунияны башын суу алырча. Аны ючюн болур ол чыкъгъан джюрек къуууш болмагъаны, ачуудан дерт джетдирирге излемегени да...

Кюулери бла бу назмусуну арасында бирчалыкъ кёбдю, Къаншаубийге таралыуун тышына чыгъарсакъ да. Ала тарих чыгъармаладыла барысы да. Хар биринде халкъны болумун, джашауунда кёрген затын эслейсе. Сёз ючюн, «Къаншау бла Бийче» деген ол башында орусча берилген назмуда къарачай элlege кызылбекле чабыб турганларыны бир кересин кёребиз, таулу уланла (халкъ джырладача) эллерин сакълай билгенлерин, аланы ёхтем, джанларын аямай, кюрешгенлерин да ачыкъ кёребиз. Аны бла бирге назмуда Бийчесында тарихли сын ташны юсюнден да кескин тюз хапар алабыз, д.а.к.б.з.

КЪАНШАУБИЙНИ КЮУЮ

Къаншаубийим тас болгъанды,
Излейме да, табалмайма,
Ол кетгенли белими тешиб джатайма,
Аркъам сыннганд, не этерими билмейме,
Къаншаубий келиучю джолну
Къарайма да, кёрмейме,
Башсыз болуб, не этерими билмейме.
Ой, не этейим, бёрю болуб,
Къара агъачха къачмасам,
Шашыб элге чыгъар эдим,
Ой-ой, джаным келлигине да базмасам.
Ой, не дейме, джарыллыкъ,

Башсыз болгъан Гошаях?
Къаншаубийим тура болур,
Джесир болуб, тутулуб...
Энди экибиз джашарбызми
Тар Ауузда, бу палахдан къутулуб?
Хадагъжукъланы бийчеге,
Сары чачлы къахмеге,
Нечик ийнанган болур эди
Хан Къаншауум,
Билмейми эди да аны халисин?..
Къаншаубийни излей-кюсей,
Къан чабханды эки кезюме.
Амалсызма, не этерими билмейме.
Къарайма да, келир джолун кермейме...
Кел, Къарачач, Къара Ташха барайыкъ,
Хан Къаншаууну биз алайда сакълайыкъ.
Келе эсе, чачыбызны тарайыкъ,
Келмей эсе, джылай-джылай Къара Ташны джарайыкъ,
Джарылама мен да, сен да джарыл, Къара таш,
Андан ары джолоучулагъа сорайыкъ,
Хан Къаншаууну кергеннге суйюмчюсюн берирме,
Келеди деб, айтханны уа, алдаса да,
Джаным кибик керюрме, ой, керюрме.
Кеси кесими алдай айланама,
Излейме да, Къаншаууму табмайма,
Джарылама да къара джерни къабмайма
Айым-кюнюм Къаншауум бла батханды,
Менден иги Къаншаууму табханды.
Огъай, джаным, Къаншаууму омакъ ала кезлери,
Джерни тешиб, къайтырыкъла кесиме.

Былайда, къалгъан кюулериндеча, ангылатыр зат бек азды.
Къысхасы бла айтайыкъ десек, терен акъыллы, оюмлу тиширыу
биле, сезе тургъан затына ийнаныб, Къаншаубийни къараб керю-
рюнден тунгюлюрге унамайды. Ол сезимни аны ёшюнюнден
чыгъыб, бютеу дуниясын басыб тургъан суймеклик тылпыуу тун-
чукъдуруб къояды. Ол себебден ышаныуму, огъесе ёмюрлюк джа-

рамы поэтни кьозгъаб, сёлешдиртиб турадыла. Алай бла кюулени
ызлары суумайды, бийчени кёзюнде джыламугъу кьурумайды.

ОЙ, КЪАРАЧАЧ

Ой, Къарачач, Къаншаубийим кетгенди,
Кете барыб, Тау Артына ётгенди.

Ой, анга бир къара къаргъыш джетгенди,
Ол бетсиз къатын бир къара хыйны этгенди.

Къаншаубийни сау-саламат табмасам,
Джашармамы, къара джерни къабмасам,

Ой, не дейме, не дерими билмейме,
Къарайма да, мен ханымы кёрмейме?

Эсен келсин, генджа тайны ойната,
Ойнай-кюле джашар кибик элинде.

Хан Къаншауум аууб келир кёк таудан,
Алтын, кюмюш алыб келир, кёб саугъа.

Кел, Къарачач, Къара Ташха барайыкъ,
Къаншаубийим келе эсе, къарайыкъ.

Келе эсе, келечисин иймеймид да,
Келмей эсе, къолу джаза билмеймид да?

Келмеймиди, унамаймыд келирге.

Келмей эсе, амал джокъмуд кёрюрге?

Келмей эсе, сау-саламат къалыгъыз,

Къабырымы сиз Къартджуртда салыгъыз.

Джол тутханла кьууанч бла къалыгъыз,

Къаншаубийим келген болса, айтыгъыз:

«Гошаяхынг аман бла ёлгенд,-деб

Сени амалтын кёб къыйынлыкъ кёргенд», -деб.

Къарачайны ариу шоркъа суулары,

Къарачайны кириш-ала таулары,

Кешенеме салкъын ийиб турурла,

Минги таудан ариу джелле урурла,

Мени ызымдан, ёрге туруб, джыларла

Къарачайны акъ сакъаллы къартлары.

Мыдах болуб сюелирле нартлары

Аналары къара кийиб чыгъарла.

Ныгъышлада шургу тартхан батырла,

Къаншаубийим келген болса, айтырла:
«Сени амалтын тар къабыргъа киргенд», -деб,
Сени амалтын кюйюб-бишиб ёлгенд, -деб
Кешенеге сыйынмагъан чачымы,
Бетин салыб, къолу бла сыласын.
Огъай десе, къайтыб барыб ызына,
Мен чекгенни ол да менлей сынасын...

Къуру былайда теджейди Къаншаубийге кеси кѳргенни сына-
тыргъа. Кюйгенини ёлчесин ауузу бла айталмазлыгъын, кѳрюнден
къобуб, тан сыгъын алалмазлыгъын билиб, айтады. Джылай-
сарнай, «атылыб» къалгъан тиширыугъа айтса да, ёмюрлюк джуд-
дузлу болгъанын биледи.

Мени ызымдан, ёрге туруб, джылағ -
Къарачайны акъ сакъаллы къартлары,
Мыдах болуб сюелирге нартлары,
Аналары къара кийиб чыгъарла, -
дейди. Къарачайны сыйлы къызы, кѳрге кирсе, ташны-тауну
да бирден джылатырын биле.

КЪАНШАУБИЙ

Ой-ой, кюнюм, ой-ой, кюнюм, ой, кюнюм
Унутулуб къалгъанмыды той кюнюм?
Аягъыма гѳн чарыкъла киерме,
Белиме да къара джаулукъ тюерме,
Къолума да темир таякъ алырма,
Джылай-сарнай, тѳрт дуниягъа барырма
Кийик болуб айланырма джоллада
Чаууллада, ёзенледе, къоллада.
Къаншаубийим ёлген джерни табарма.
Ой, мен джарлы алайда джер къабарма
Джылай-сарнай, мен ол джерни джарырма,
Хан Къаншауну къатыныма, джарлыма
Бийбертлада тууб, ёсюб болмагъан,
Кърымшаухалланы келинлерием, джарыллыкъ,
Ана къарнашым Боташ улу Элджорукъ,

Мени бла бирден джылаб турады.
Кюулерими бир таралтыб джырлайды.
Он бармагъын къобузунда ойната,
Сары тангын мени бла атдырад.

Къарт къабаннга байласын деб джашауун
Нек осият этген болур Къаншаубий?
Джылкъыларын кече арада сюрюр деб,
Халал тенгин харам этиб, кюлюр деб,
Къоркъгъан ишми этгенми эди Къаншаубий,
Юсюмде болмагъан бедими билеми эди Къаншаубий?
Огъесе хан Къаншауну атындан мени бла
ойнаргъамы излейле,

Хан Къаншаудан къалгъан акъ мюлкюмю излейле?
Оу, мен джарлы, андан эсе къара джерге кирейим
Къарт къабанны, ой, къанла къусханын кёрейим...
Ай атанга голия, сокъур къабан,гырт дерик эдинг,
Сенле кибиклеге къалгъан болур арты
Гошаях бийчени!

Хан Къаншауну къатынын аллыкъ эдинг сора сен,
Эл Джуртха иелик этер муратынгмы бар эди?
Ой болгъун сен, онг кюнюмю марагъан
Хан Къаншауну уллу мюлкюн санагъан!
Къаншаубийни хан сыйынмы джаратдынг,
Чилле санларыма, ой, сокъур кёзюнгюмю къаратдынг?
Гырт дерик эдинг! Къарын аурууунг аман
къарнынга,

Чёкдюрмей а сени кибикни хан Къаншауну орнуна!
Хо сеннге! Къарачайны зриб къуюлур эдиле таулары,
Сени бла къазауат этер эдиле ой да Къарачайны
саулары!

Башымы салыргъа сенми боллукъ эдинг къуу
джастыкъ,

Ой, сенден сора киши табылмадымы мен барлыкъ?

Гошаях бийче бу кююнде дюгербийге Къабан улугъа¹ гурушхаларын айтады. Джырда ангылашынынганга кёре, Къабан улу Гошаях бийчени Къаншаубийни осияты бла алыргъа излейди. Алай а бийче чамланыб, бу зат Къаншаубийни осияты тюлдю, сокъур Къабанны хан Къаншауну орнуна чегюб, миолконе батыб, бийчесин алыргъа дыгаласыды деб, айгъакълайды. Джырны аягъында Къабан улугъа быллай сёзле айтыб, къатына иймезин билдиреди:

Къаншаубийни хан сыйынмы джаратдынг,
Чилле санларыма, ой, сокъур кёзонгюмю къаратдынг?
Гырт дерик эдинг! Къарын аурууунг аман къарнынга,
Чёкдюрмей а сени кибикни хан Къаншауну орнуна!

Бу уллу айгъакълау кючю болгъан чыгъарма Элбуздукъ кесини сёзюн (адетдеча, къарнаш ёлсе, аны бийчесин башха къарнаш алгъаны) айтхынчыннга болгъан хапарды, эшта. Ансы, Къабан улу да джорукъну бузаргъа чабарыкъ болмаз эди. Биз ол чыгъарманы («Къызыл Къалам, Къаншаубий бла акъ отоум») жанр башхалыгъы бла салгъанбыз алгъа. Ол назму халда джазылгъанды, кюуледен эсе, «Къарчагъа» сабийлеге аталгъан дидактика назмулагъа джууукъду. Гошаях бийчени кюулери бир талай да бардыла. Вариантлары да иги кесекдиле. Биз былайда хар кюуюню бир вариантын келтиребиз. Аланы кёбюсю, назмулары къатыш... «Минги тау» журналда басмалангандыла. Аланы, Гошаях бийчени кюулерин, джырларын, назмуларын джыйыб, басмалагъан малкъар поэтлеге, алимлеге - Маммеланы Ибрагимге, Шауаланы Замуратха, Ёлмезлени Мурадинге, Таумырзаланы Далхатха, Бечийланы Абдуллахха уллу разылыгъыбызны билдиребиз. «Минги тау» журнал, Къарачайдан баргъан талай магъаналы затны басмалайды. Къарачайгъа таймаздан эс бёлгенлей турады.

КЪАНШАУБИЙИМ

Алтын кыбдымы кесим билеб, джаныу этиб,
Къаншаубийиме, ой, бир кёб кийим бичгенме.

¹ «Минги тау», № 4, 1994

Тауда-тюзде, ырысламай айлана, ой, мен джарлы,
Кюйюб-бишиб: азыкь орнуна чыран сууладан ичгенме.
Кийимлерим кийилмейин, кюбюрледе кьалдыла,
Джарлы джюрегиме, ой, бычакь джарала салдыла.
Ой, мен джарлы, Къаншаубийсиз кьалгъанма,
Андан сора да, ой-ой, Элбуздукъгъа баргъанма.
Сау сегиз джылны Элтаркъачда аны бла джашадым,
Азыгъымы, ой, мен джарлы, джыламугъум
къатыш ашадым

Эки кезюм бир тохтамайын, суу алышмакь ойнайла,
«Хан Къаншауунг кьайдады?»-деб, ой, кьоймайла
Элбуздукъдан кьалгъа эдим мен алгъынча,
Къамгъут бла Къаншаубийден кьалгъанча.
Къаншаууму ызын ызлай барырем,
Табалмасам ол кьалгъан джерде кьалырем.
Уланы джокь эд бийими, кимге башымы салайым,
Кююлерин сатрач юйледе табайым.
Сатрач юйлени табмасам, ой, мен джарлы,
Къалаларында излерме, ой, не этерме?
Мыллыгымы ары атыб барайым
Хапарымы мычымайын айтайым.
Алларында тартынмайын джыларма,
Туудугъуму кекелчигин сыларма.

.....
Уллу тюзде Къаншауну аты кишнесе,
Генджа тайны сормагъанлай танырем
Аны аллына бауурум бла барырем
Къаншауума: «Сени орнунга ёлейим», -деб джыларем,
Джараларын тилим бла джаларем.
Туудукълары чабарелле аллына...
Ой, не дейме? Меннге келген кюн келмесин
къаллыма...

Элтаркъачны мырдылары саргъала,
Гошаяхны кьутас чачы агъара,
Не кюнюбюзню сакълайбыз биз былайда
Ой, Къарачач, тас болгъанса, кьайдаса?

Келлик болса, танымаймыды джолун,
Келмез эсе, кьагьыт джазмаймыд кьолу?
Кьаншаубийден бошагьанма, билеме,
Кьара кийиб тюшлеримде кереме.
Кьол узатсам, оу, мен кьолум кьурурукь,
Селешмейди, кетиб кьалад, бурулуб,
Мен джарлыдан келю кьалгьан болурму,
Огьесе ол хыйнычыны хыйны огьуму
Андан озуб, ой, мен джарлыгьа да джетген болурму,
Арабызда кьара тюшле ол кьахме обур болурму?
Алай эсе, кел, Кьарачач, барайыкь,
Тауну-тюзю бирден аулаб чыгьайыкь.
Эл-эллеле айланайыкь, сорайыкь,
Кьодан белли Кьаншаууму табайыкь.
Аты кишнеб келирмеди аллыма
Манга келген кюнле келмесинле кьаллыма.
Джаш Гилястан бармазмы эди биргеме,
Огьесе ит болуб тураиммы кесим джангыз эриге?
Ой, ой, аны Элбуздукь Тау Артына ашыргьанды,
Бир зат сезиб, аны менден джашыргьанд.
Дадияндан ким чакьырсын аны бери,
Келечилик оноу этсин деб ийгенди менден кери.

.....

Анда-санда келген болса Гилястан,
Бир чыдамсыз болуб кьалад Элбуздукь.
«Турма, - дейди, -юйде олтуруб бошуна»,
Олсагьатлай ашырады. Терк Башына.
Гилястан а сабийди алкьын, не дейим,
Кел, Кьарачач, негерге сени элтейим.
Амал джокьду Кьалабызда бугьаргьа,
Аллыбызгьа, о, Кьарачач,
Тишлеринден муджурала этерме,
Кесим джангыз Тау Артына кетерме.
Иймейме деб бир керсюнчю Элбуздукь,
Башын ташха уруб керсюн Элбуздукь.
Бек кьыйынды билген муну акьылын,

Къына салыб кызартырма сакъалын.
Уланлары танымазча этерме,
Оноууна сыйынмазма, кетерме.
Шемахада сатрач юйге барырма,
Бийле арасында хан Къаншауну танырма.
Кириб барсам, юсюм-башым тозураб,
Танырмы экен Къаншаубийим бийчесин?
«Кимди бу?»-деб соргъанын эшитсем да ханымы,
Берир эдим аны ючюн бу чыгъалмагъан джанымы,
«Кимди бу?»-деб ишекли болуб къараса,
Санларымдан джарлы бийчесин таныса,
Сора джуууб, джасандырыб сал этсе,
Менлей кюйюб, дарман-дары табалса,
Олсагъатлай тирилирем, туруп эдим мен ёрге,
Кирмез эдим, тоба болсун, мен кёрге.
Олсагъатлай ачар эдим тахсамы,
Къаншау бла къачар эдим Бахсаннга.
Бир кесекни Тоханада джашарек,
Андан сора Къызыл Къалабызгъа барырек,
Балыкъ болуб Басханны ёрге джюзерек,
Шоркъаларын ызыбыздан тизерек.
Илячин болуб джети кёкге чыгъарек,
Учуб кетиб Къарачайда къонарек.
Къаншаууму генджа тайы кишнеред
Атам Тохтар джангы къала ишлеред.
Къалабызны джети аскер кючлеред,
Аскер башчы акъ атындан тюшеред...
Ой, къой-къой, тюшле деген джукъулану богъуду
Анга ийнанган адамланы джогъуду
Майна Элбуздукъ, къайры суйсе, ары барады,
Неда забагъа чёгюб, ингирге дери баш къагъады.
Джарсыуу джокъ, инджилгенни кёрмейди,
Кюймегенд да, кюйгенлени кёрмегенд...
Ой-ой, джаным, генджа тайны кишнегенин эшитмейме,
Къаншауума мен къарамы тешмейме,
Турама мен, юсюм-башым тозураб,
Ой, джашайма, кеси аллыма къозула,
Къайгъыладан къутулурмамы, мен джарлы,

Акъялымдан шашхан болурмамы, мен джарлы?
Алай эсе, гён чарыкъла киейим,
Хан Къаншаугъа озгъун къуугъун иейим.
Чабыб барыб, отоуна кирейим.
Эркин-эрке селешиб бир керейим.
Джолоучума, хан Къаншауну излейме,
Аны керюб, селеширге кюсейме.
Алай десем, иймезмелле къалама¹,
Джюрегими билмезмелле, хадагъа
Ой, не дейме, Къаншаубийим къайдан келсин,
Отда кюйген ырысхыны Тейри берсин,
Элтаркъачдан къачыб, тахса бермей
Ата юйюме келирем, киши кермейин.
Хурзук башында эски къалабызда бюгюлдюм,
Тахлыкъ ханым Къаншауумдан тюнгюлдюм.
Ала чабакъ тюл, ой, тюл эдим, ой, кюнюм,
Мен джангылгъан бир джур эдим, ай кюниом,
Бир абыныб, минг сюрюнюб айландым,
Джарсыуумда сау дунияны ауладым.
Къайтыб келиб, къара азабла чегеме,
Умут юзюб къара тащда чегеме.

Джылаб турдум, кезлерим тот болгъунчу.
Джолгъа къараб турлукъма мен ёлгюнчу,
Чыпчыкъ учмаз, хан Къаншауум келгинчи.
Кел, Къарачач, Къара Ташха барайыкъ,
Хан Къаншауум келе эсе, къарайыкъ.
Келе эсе, сен къууанчын этерсе,
Келмей эсе, мен джылауун этерме...

Гошаях бийчени бу кююю джашаууну ахыр джылларында
этилген болур. Бери Бийче кесини Къаншаубийсиз джашаууну
бютеу ачысын сыйындыргъанды. Хан Къаншаугъа, сюе-кёлкъалды
бола, гурушхаларын да айтады. Алай а сыйлы бийчени баш иеси-
не, терен, кирсиз, керти суймеклигин мутхуз этер зат джокъду

¹ Къалам деб былайда Къаншаубийге айтады

дунияда. Ёмюрю эркелениб ёсген, сыйгъа-соймекликге тыйын-шлы, таныгъанланы кесине сукъландыртхан, хапарын эшитгенле-ни кесине бир къараб кёрюрге термилтген Бийчелени Бийчеси Го-шаях бийче, Къаншаубийни къуру бир къараб кёрюрю ючюн, на-къут-налмаз бла джасалгъан алтын башмакъларын тешиб, аякъла-рына гён чарыкъла кийиб, къолуна таякъ алыб, тау-тюзню къыды-рыргъа хазырды. Балыкъ болуб, сууда джюзе, илячин болуб, кёк-ню аулаб, излейди сууургъа унамагъан, кюнден кюннге къызыб баргъан соймеклигин сыйлы, керти сезимине кертилей тургъан тиширыу.

Былайда уллу суратлау кюч бла кёргюзеди поэт кёзбаулу умутларын:

Балыкъ болуб Басханны ёрге джюзерек,

Шоркъаларын ызыбыздан тизерек.

Илячин болуб, джети кёкге чыгъарек,

Учуб кетиб, Къарачайда къонарек.

Къаншаууму генджа тайы кишнеред,

Атам Тохтар джангы къала ишлеред,

Къалабызны джети аскер кючлеред,

Аскер башчы акъ атындан тошеред...

Акълман бийче быллай кюню болмазлыгъын бек ариу биледи. Кюню къой, сабий къайынын - Гилястанны - биргесине алыб, Къаншаубийни излер кюню да джюкъду. Элбуздукъ Гошаях-ны башхалагъа къой, кесини кёлеккесине да къызгъанады. Аны сезген бийче Элбуздукъну кёрюб болмайды. Талай чыгъармасында аны ачыкъ самаркъау этеди.

Уллу поэт, сюе-кюе да билген тиширыу, умутун юзерге уна-магъанын тюз хапар билиб, адетин этерге излегенин къошады. Ангылагъанды хан Къаншауун кёрмезин. Адам кёрюрю мадар болса уа, аны къууанчын - Къаншаууну кесин - башхалагъа берирге да хазырды. Былайда аллай игиликни кеси бла тенг айланыб, бирге-сине кюе-бише джашагъан джумушчу къызына теджейди:

Кел, Къарачач, Къара Ташха барайыкъ,

Хан Къаншауум келе эсе, къарайыкъ.

Келе эсе, сен къууанчын этерсе,

Келмей эсе, мен джылауун этерме...

Былайды дуня поэзиягъа алкъынчы белгили болмай тургъан, анда уа эм мийик тапхада орну болгъан къарачай-малкъар скоймеклик лириканы трагика сьфаты. Ол сьфат оналтынчы ёмюрден бери халкъыбызны эсинде Гошаях бийчесини, сыйлы къызыны уллу поэтини аты бла айтылыб келеди.

Кесинги къайсы тапхагъа салсанг, ол тапхадан узалыб аллыкъдыла, дейдиле халкъыбызда. Айхай да, джашауда кесин тёрде чынг мийик тапхагъа теджегенле кёб тюбейдиле. Алай а джалгъан зат къалайда да белгили болуб къалады. Тауланы ортасында Тау болгъанча, сууланы арасында Суу болгъанча, тапхалагъа къонганланы ортасында да асылы, бозу да тюбейди.

Гошаях бийче, къуру биз бюгюн билген заты бла огъуна къалсакъ да - орну Алтын тапхадады.

Бюгюннге дери биз анга тыйыншлысыча къарамагъаныбызны да айыбы кесибиздеди.

Келлик тёлю бизден эслиди, мадарлыды. Аллах айтса, ол халкъыны бу сыйлы адамыны алтын хазнасындан бир бюртюкню да джерде къоймаз...

* * *

Сюе-кюе да билген уллу поэтибиз Гошаях бийче уллу петагог да, алим да болгъанын аны къуру «Минги тау» журналны 1994 джыл тёртюнчю номеринде чыкъгъан дидактикалы назмуларында огъуна кёребиз.

Гошаях бийчени бу назмуладан сора джугъун билмесек да, теджерге керек эди мийик тапхалада орунга.

Кёбню насыбы да кёбдю, дейдиле, айхай да, алай а тин хазнада агъачына кёре багъа берилгени тюз болур. Эсигизге бир тюшюрюгюз, XIX ёмюрню ахыр онбеш джылыны ичинде поэт Надсон 25 назму китаб чыгъаргъанды. Тютчев да джашагъан ёмюрюнде - къуру эки назму китаб. Аланы да биринчиси Тургеневни кючюк бла, экинчиси - Тютчевни джашы чыгъаргъанды.

Гошаях бийчени ызындан джюзле бла джылланы уллу инджелиулени сынагъан асыл халкъы - Къарачай бла Малкъары къайгырадыла.

Гошаях бийчени ууакъ шедеврлерин журналдача берейик

О, Къарачач, къайда эдинг къурурукъ?
Джети кюнню тирмен ташда бурулдукъ.
Зинк къоянлай, отоумдан нек къачдынг,
Къара къанлыма эшиклерими нек ачдынг?
Тахсабызны тишсизлеге билдирдинг,
Лапьян салыб ёшюнкоюмю койдюрдонг.
Башымдагы къара джаулугъуму тешдиртдинг,
Къутас чачымы кюндешиме эшдиртдинг.

Къаншаубий тас болгъандан сора, юйдегини ичинде къуру эки адамгъа ышанады Гошаях бийче: джумушчу къызы Къарачач бла гитче къайыны Гилястаннга. Гилястанны джанындан, аны аты бла джукъ айтылмайды. Ол адетни кюренинден тышына чыгыб, бир джерде да Гошаях бийче болушхан таукеллигин кёрмейбиз. Къаншаубийден сора оноу Гилястаннга джетерге керек эди. Алай а уллу къарнашлары Элбуздукъ, эндиге дери сакъатлыгы ючюн, оноучулугъун тас этиб тургъанды. Къаншаубийден сора уа кеси оноучу бий болгъан сагъатда тегерегинде адамланы джыйыб, оноуну къолгъа алады. Элбуздукъгъа болушхан адамлагъа Гошаях бийче «тишсиз келечиле» дейди, джорукъсузла дерге излеб.

Къарачач - айхай да- Бийчени, бармагъында джюзюгюча, таймаздан биргесинеди. Ол аны несин да кёреди, несин да биледи. Алай а окъуучу Къарачачны юсюнден сынгар ол бийчесини биргесине айланнгандан ёзге бир зат да билмейди. Къарачач - Бийчени фонуду. Аны башха магъанасы джокъду. Ол затдан тайса, бийчесине борчун бузады. Бу башында назмуда биз ол затны эслейбиз. Гошаях бийче джумушчу къызына гурушхасын кескин айтады:

О, Къарачач! Къайда эдинг, къурурукъ?
Джети кюнню тирмен ташда бурулдукъ...

Къарачач къаланы джангы иесине болуша, Бийчесини джанына тиеди. Алай а, иги эслеб къарасанг, Бийче гурушхасын къарагъан кёзге деб этеди. Джумушчусуна керти кёлю бла чамланмагъанча кёрюнеди.

Бу неди? Амалсызлыкъ? Башха мадары болмай, джазыуна сыйныргъа излеб, бети ючюнмю селешеди? Билмейбиз...

Белгилисича, Къаншаубий бла Гошаях бийчени эки кызлары болгъанды: Къантин бла Къаз. Къантинни Шемаханы ханына бергендиле, Къазны - Къазий къумукъну уллу бийине. Дагъыстанда да, Къарачайдача, Къазны эри кесини халкъына, юй бийчесине соймеклигин черте Къаз-Къумукъ дегенди.

Къаз-Къумукъдан келеме,

Ит къабханд да, ёлеме..

деген тизгинле да Къазны юсюнден этилген назмудандыла.

Гошаях бийчени назмуларында Шелебейни юсюнден кёб зат айтылады. Ол шемахачы принци, хан улу. Шемаханы ханы бла Къантинни уланлары, Къаншау бла Гошаяхны туудукълары. Ол Гошаях бийчени Къаншаудан къанмай къалгъан соймеклигини ачыкъ джарасыды. Бир джаны бла да ол сотур болургъа унамагъан ёмюрлюк джарагъа джарагъан балхамды. Ол болмаса бир зат да суууталмайды уллу джорекни кюйдюре-бишире тургъан соймеклик отну. «Сууутхан» деген сёзню юлгюге айтмайбыз. Шелебей къарт анасын аллай бир асыл къозгъайды, аллай бир сылайды аны ёмюрлюк ачыуун, аллай бир «солуу» береди...

Алай а, ашхамда батхан кюн танг аласында джангыдан чыкъгъанча, Шелебейни кёргени сайын - Къаншаубийни да джорегинде-эсинде - кёз аллында тирилтиб турады акъылман Гошаях бийче.

Билебиз, Элбуздукъдан талай сабийи болгъанды Гошаяхны: джашлары, кызлары. Кызларыны бири XVII ёмюрде Шимал Кавказгъа аты белгили болгъан дин-джамагъат деятелни, уллу поэтни Дудаланы Айсандырны - Шыйых Абдуллахны - юй бийчеси болгъанды. Ол экисини кызлары да Къарачайда биринчи Алийлени - аналарыды. Былайда айтыргъа излегенибиз: Гошаях бийче не юйдегисини, не башха туудукъларыны атларын сагъыныб кюрешмейди, ол къаз-къумукъдагъылары юсюнден айтханын эсгермей кыйсакъ.

Бийчени, амма болгъан, къутас чачы агъаргъан тиширыуну кызылыкъ соймеклиги Шелебейде «уянады». Нек? Шелебей Къаншаубийге ушайды:

Къаншаума шашмай ушайд Шелебей..

Шелебей - Гошаях бийчени тюгенмеген суймеклик отун ышырыб тургъан Тейри джилтинди.

Шелебей принци тюз атымыды, огъесе къарт анасы атагъан эрке атымыды. Бу да литературоведлеге «Гошаях» тахсаланы бириди.

ШЕЛЕБЕЙИМ КЪОНАКЪДЫ

Шелебейим къонакъды,
Юсю-башы - омакъды.
Кеси алтын токъмакъды,
Айылларын тешеди,
Ёзеннгисин кеседи,
Терилиги тайыб кетиб,
Тоб деб джерге тиеди.

Бал туудугъун эркетеле «хаталарын» айта, аны экинчи алай этмезге юретеди. Кёре-кёре барырсыз, Шелебейни аты бла байламлы назмулада быллай педагогика лагъымла аз тюлдюле. Ол джаны бла (юретиу) назмуланы формалары, стиллери, тиллери да бир-бирлерин къадама туту «биледи».

ТАНСЫКЪ КЪАГЪЫТ

Шелебейге тансыкъ къагъыт джазама
Танг атхынчы келлигине базама,
Хатасына бир бек тансыкъ болгъанма
Джете болур деб ашыгъыб къобханма.
Бешигине къамасын бёлеб тебретеме,
Сакълай-сакълай, кюнюмю кеч этеме.

Былайда бизни эсибизни бёллюк эки магъаналы зат барды. Экиси да бек ачыкъ айтыладыла. Гошаях бийче туудугъуна тансыкъ къагъыт джазады. Алай демеклик - Шемахада къызы бла къагъыт джюрютюб турады. Барыб-келиб тургъанларына да сёз джокъду. Экинчиси - халкъыбызда ырысланы бирин чертиб кёргюзеди: къуру бешикни тебретирге болмагъанын. Бешикде сабий

джокъ эсе, аны бир затын салыб тебретгендиле. Тансыкъ болгъан къарт ана бешикге туудугъуну къамасын салыб тебретеди.

* * *

Тау Артындан ургъан джел,
Шелебейни ала кел!
Шелебейге - джел аякъла,
Тенглерине кюн таякъла...

«Шелебейге джел аякъла» дегени - дженгил келсин, джолу болсун. «Тенглерине - кюн таякъла» - ала да сау-эсен, джарсыусуз къалсынла деген магъанада айтылады.

* * *

Шелебейим келед деб, уяныб сескеклендим.
Къала башында джуддузланы эркетдим
Келмейд, келмейд Шелебейим
Анасынданмы ёпкелегенди ханбалятдю,
Чарсладамыд, тойладамыд ханбалятдю,
Элтаркъачха бир кёбмю келеди,
Тансыгъымы алыргъа заманмы береди?
Байрагъы бла келсин ашыгъыб,
Тойларындан къонакъларын ашырыб,
Хора тайларын тюзде-къолда ойната,
Эсирик заманын тансыгъыма хорлата.
Шелебейим келеди деб, къала башында сакълайма,
Чыпчыкъ учмайд, төрт джаныма бошуна къарайма.

Бу назмуда поэт туудугъуна тансыкъ болгъанын айта, джашлыгъында кеси заманын къалай ашыргъанын да билдиреди: тойлада-чарслада. Сыйлы къонакълары бла джубана, аланы ашыра...

Айхай да, поэт ангылайды, ана кёлю кьуру да балада болгъанлыгъына, аллай заманында баланы кёлю «агъачда» болуучанды. Биледи, къаланы башында джуддузлагъа кесин «къозутханын».

БАЛ АШАТЫРМА БАЛАМА

Чын аякдан сары сыра ичирirme,
Шемшер кышыкы бла бал ашатырма балама.
«Ой, анам!» -деб чабыб келсе аллыма.
Къучакъларма, «сууукъ-сууукъ» ийнакъларма,
Тансыгъымы талагъымда джашыра.
Субай санлы, ала кёзлю тал чыбыкы,
Тау Артындан учуб келгенд танг чыпчыкы.
Сакъалына къар кыатыб, мыйыгъына буз бузлаб
Шелебейден тогъуз кыыз кыалсын бир кюн
кыозлаб, хой

Тогъузуна тогъуз кыала атарма,
Этек бюлюб, уланлагъа кыарарма,
Келинлени барын бирден сынарма,
Ыстым тойда кыонакъланы сыйларма, ой.
Шелебейни киши болуб кёралсам,
Уланына Къаншаубий деб атасам,
Тойларына таудан аууб баралсам, хой-ой
Дуня дуня болмагъанын билалсам,
Къарачак бла Къара Ташдан кеталсам,
Дуня дуня болмагъанын билалсам, хой.

Шелебейден тогъуз улан кёралсам.
Баууруму джылыуундан, бёлюб-бёлюб,
Хар бирине оюнчакъ деб бералсам, ой-ой.
Дуня дуня кёреме деб айталсам, хой-хой...

Кёб тюрлю оюму, кёб тюрлю сагъышы сыйынган бу назму тышындан накъырда-чам назмугъа ушайды. Алай а сууургъа кыой, сёл болургъа унамагъан, ёшонюн талаб тургъан сезимлени Шелебейге айтхан чамларыны-накъырдаларыны этегинде бугъундуралмайды...

Къайры кыарасанг да - Къаншаубийни кёресе. Кёре билмегенге уа - ачыкы айтады. Туудугъуну, Шелебейни, бир кюн туугъан тогъуз уланыны бирине - Къаншаубий деб атасам деб талпыйды.

Къарачайда, Малкъарда тиширыула кына бла экрин хайырланыб тургъандыла. Ол бизни мифологиябызда да кёрюнеди. Сёз ючюн, кына сакъаллы кызыл Пук. Эркишилерибиз сакъалларын

боягъандыла, тиширыуларыбыз чачларын, къол аязларын, тырнакъларын, табанларын...» Къол аязларыбыз ариу къызылдым болур ючюн, къына бла бояй эдик. Табанларыбыз джумушакъла, къызылдымла болуб, къарагъан кѳзге ариу керюнюр ючюн, къына салыб, къызарта эдик», - дей эди анам (1907-1972)¹.

Къарачайда быллай адет болгъанын Гошаях бийче «Шелебей кетгенли...» деген назмусунда айтады.

Бу назмуда сынамы болгъан окъуучуну эсин бѳлмей къоймазлыкъ бир деталь барды. Тиширыу, ана, къарт ана, ырыслабмы этеди, огъесе, поэт-философ, табигъатдан педагогика алимлиги болгъан адам, биле-билеми чертеди да, кертиси бла да, не къыйын кюнюнде да, огъур, джарыкъ ышанла, ашхы джорала кѳб джерде тубейдиле. Ёмюрю биргесине сарнай-джылай, аны бла тенг кюйюб айланган Къарачачны окъуучу аман бетли кермесин деб, аны «тюрлендирирге» кюрешеди автор:

Къарачач да къарт болгъанд да, ангыламайды.

Шелебей келирге кесин «омакъ» этиб, бурунча, агъач аякъгъа туруб, туудугъуну кѳзюн ариулыкъ бла булджута тургъанын быллай тизгинледе эслейбиз:

Шелебей кетгенли къына салмайма табаныма,
Джюзюклерим тенг болмайла бармагъыма.

Былайда Шелебейден къалгъанланы истемегени да сезиледи.

Эм сейирлиги уа неди десенг - Гошаях бийчени бушуу сѳзюню «шагъаты», «эсгертмеси» «Къара Таш» бу назмуда «Ала Таш» деб бериледи. Ала Таш - къууанч, джашлыкъ, скойюмчю, соймеклик ышанлары болгъан белги.

Ма быллай тюрленеди поэтни суратлау ѳлчеси, психологиясы балдан татлы туудугъуна айтхан сѳзлеринде. Айхай да Къарачач Гошаях бийчеден кичи болгъанды. Къарауашы эсе да кесинден улуну джумушчу этиб тутарыкъ болмаз бийче. Биргесине айланыб тургъан, ууакъ джумушчукъланы тындыргъан къыз сабийге тыйыншлы болгъанды. Бюгюн а ол - Къарачач - къарт болгъанды. Нек? Хар кимге да бериле болмаз джашау, ёмюрлюгю джюз джы...

¹ Авторну архивинден

болуб. Эшта, джюз джыл джашагъан поэт алай дженгил къарт да болгъан болмаз эди. Къарачачха уа былай айтады, гурушха эте:

Алтын джюзюк берлик тюлме Къарачачха,
Тюшге дери чөгюб турмаз Ала Ташха.

Алай, эрикгенден айтылгъан сёзлеча джазылгъан, сабийге аталгъан тизгинледе, сынаб къарасанг, аллай назик, аллай терен бугъунуб тургъан сезимле аллынга чыгъыб, бирде тартынаса, бирде эзилесе. Юслери бла дюрген атлаб кетсенг а, джукъ да кёрлюк тюлсе...

Къайтайым десе уа ызына биягъынлай,
Кюн баламы, мыдах болуб, ашырырма.
«Унутуб къойма, къалам!»-десем, ол, кюле-кюле:
«Къаланг тюлме - балангма!»-дер ол, биле-биле,
Кёзюмден-къашымдан бай этер,
Биягъынлай къоюб кетер...

Хар тизгини «сёлеше», «ойлагъа-ойлашдыра» биледи. Хар бирини тюбюнде озгъан кюнлерине настальгия бугъунуб, джашыртын окъуучуну сынаб къарайды.

Бютеулей назму былайды:

Шелебей кетгенли къына салмайма табаныма,
Джюзюклерим тенг болмайла бармагъыма,
Айтыр сёзюм сыйынмайды артмагъыма
Бир белегин къоярмы эдим артдагъыма.

Къарачач да, къарт болгъанд да, ангыламайды,
Шелебейни бир джугъуна джарамайды,
Алтын джюзюк берлик тюлме Къарачачха,
Тюшге дери чөгюб турмаз Ала Ташха.

Къайтайым десе уа ызына, биягъынлай,
Кюн баламы, мыдах болуб, ашырырма
«Унутуб къойма, Къалам», -десем, ол, кюле-кюле:
«Къаланг тюлме - балангма»,- дер, биле-биле.

Кёзюмден-къашымдан бай этер,
Биягъынлай къююб кетер...

Гошаях бийчени «Алтын къала» деген назмусуна багъа берген тынч тюлдю. Аны илму-дидактика кючю поэтни кюулерини трагика кючлерине тенглик этер деб келеди кёлюбюзге. Экисинде да керти поэзияны тилинде эки уллу зат суратлау тил бла ачыкъ-ланады. Бири адамны джазыуу - ташдан къаты, джыламукъдан ачы джазыуу «къара» ташны юсюне акъ джибек атылгъанча, экинчиси да аламны бирден туудугъуну къолуна оюнчакъла этиб бергенча. Биринде адамны, кюн чыкъгъан бла кюн батханны арасында кёрген кюнюн, биринде ёсюб келген уланны джер бла кёкню арасында - Аламда (Вселенная) болгъан затны ангыларгъа, билирге керек болгъанын. Эки джерде да - башында чертгенибизча - поэзияны кючю бла.

Назму («Алтын къала») былай джомакъ-хапар «тилде» къуралгъанды. Композиция архитектурасы - бир сёзю бла бир сёзюне дагъан, бир тизгини бир тизгинине тамал бола («ишленгенди»).

Уллу поэзия къуру да алай болур: хар тёлуге, хар адамгъа, хар заманга да келишген бир заты, бир ёзеге, бир тутуругъу бла ёлюмсюз болады. Анга не зорчуну адебсиз кючю, не заманны бирде шедеврлени сансыз-атсыз эте билиуюню тамгъасы тюшмейди. Ол аланы аяусузлукъларыны тюбюнден джаз башында бузлаб, сал болуб тургъан джерни ёшюнюнде джылыу табыб, кюннге чыкъгъан назик джанкъозча чыгъыб кетер кюч таба биледи.

Аллай болум, аллай кюч джетдиргенди бюгюннге дери талай кере геноцидни сынагъан дуния багъасы чыгъармаланы: бурунгу тюрк поэтни Михаил Шамси Баштуну (836-900) «Шан къызы» деген поэмасы, Трам ханны (XII-XIV?) чыгъармалары, Гошаях бийчени (1530-1729) кюулер, джырлары - къысхача айтыргъа - заман замандан ёксюз-иесиз бола келген бютеу культурабыз да...

Бу зат быллай оюмгъа бёледди эсинги: керти суратчыны, керти фахмуну хорлар дунияда къуру бир зат болур. Халкъны, тюзю бла уа - халкъны интеллигенциясыны - кесини тарихине, культу-расына ат башындан къарау, аланы багъасын ангылай билмее...

Аллахха шукур, халкыбызны уллу поэтини - Гошаях бийчени чыгъармаларыны бир талайы ол аяусуз табанны тюбюне тошмегендиле. Халкъ аланы асырай билгенди. Бюгюн ала бизге, кёкде джулдузлача, тахсалыдыла, багъалыдыла. Ма аланы бири, ол биз башында айтхан назму.

АЛТЫН КЪАЛА

Шелебейге ишлетирме алтын къала,
Мюйюшюне айны тагъар,
Кюн - ичинде дуу джанар
Темир Къазакъ - тиреу болур,
Джетегейли - дж'нгер болур,
Илкер сакълар арбазын,
Мырытла да сабанларын скорюрле
Гидала да отун-сууун этерле,
Къойчу джулдуз скорюулерин кютер да,
Чёмючле бла сыраларын ичерле,
Чолпан Джулдуз отоуунда къубулур,
Шелебейим, ойнай-кюле, онг джанында олтурур,
Ой-хой, зауугъунда къарт анасын унутур...

Къыйынды бу тукъум чыгъармагъа тыйыншлы багъа беру: хар тизгини бир энчи чыгъарманы, бир философия трактатны орнун тутады. Бир джаны бла да - бугъунган заты болмагъанча кёрюнеди. Эслеб къарагъыз деб этген болур, эшта.

Къарачай-малкъар халкъда «ана поэзия» - белляула, сабийлеге аталыб айтылгъан чыгъармала, айхай да, бек алапатдыла. Аланы ичинде авторлу чыгъармаланы да бирин айтыргъа излейбиз. Ол - Гошаях бийчени «Шелебей» деген белляууду. Аны нюрюне тийре къаламын, Батчаланы Алтын-Сокъур Алтын - кесини эмчек уланына Кърымшаухал улу Азаматгерийге «Алтын терек» деген белляуун этгенди. Ол совет редакция бла анда-мында бир басмалана тургъанды, джулкъунуб, джулкъунуб. Информаторла айтханнга кёре, ол чыгъарма Гошаях бийчени «Шелебейни» бешигинден чыкъгъанды. Былайда уа «Шелебейге» къарайыкъ:

ШЕЛЕБЕЙ

Тау Артындан аууб келгенд Шелебей,
Бауурумда кьалкыб кьалгъанд Шелебей.
Къаншаубийге шашмай ушайд Шелебей,
Джорсгими балхамыды Шелебей...
Алтынданды кылычыны токьмагъы,
Тау Артындан бери озгъанд сокьмагъы,
Джаяу-джалан чабыб келгенд Шелебей,
Эл тойлада кызны суйгенд Шелебей,
Ой, алайд, дейд кеси айтад, ой-хой,
Кеси айтад, алдамайды, ой-ой...
Аладайдан -аладайдан, хо-хоу,
Санга кьатын мен алырма чирик байдан,
Кийимлерин тикдирirme ала пайдан,
Кийген кийими келюме джетмез, тоннга дери,
Тай хорала сайлатырма, онгнга дери!
Люля-люля, балдан татлы Шелебей,
Ичимдеги джангыз джаным Шелебей!
Анда-мында гюттючюгюм Шелебей,
Тахса хазна кюбюрчюгюм Шелебей!
Джибек учлу кьамчи этерме, хой-хой,
Тенглеринги барын санга джалчы этерме, ой-ой.
Къаншауума шашмай ушайд Шелебей, ой-ой,
Тау Артындан аууб келед Шелебей,
Узакъ джолда юсю-башы тозураб,
Мыйыгына кьар кьатыб, сакьалына буз бузлаб, ой.
Шелебейден да тогъуз кыз кьалсын да,
ой, бирден кьозлаб,
Аначылыкъ этерча мен алагъа да, ой-хой, ой.
Мадар излей, чабмазем мен Сарайгъа да, хой-ой
Бармагъым сайын бир балам деб,
аякъ бюге тебресем,
Шелебейни суйюннгенин, кърмегенлей, эслерем, хой,
Этек бюгюб, этер эдим джумушларын, хой да.
Аладайдан-аладайдан, туудукьларым тобукьдан,
Бири келир, бири кетер, хой-ой.
Аладайдан-аладайдан, хой-хой,
Анга кьатын алырма мен чирик байдан, ой...

Бу сейир «Белляуну», башында эсгертгенибизча, бизни бел-
гилли актрисабызны Гочияланы Любаны къарт анасы бла къарт
агасындан джазыб алгъан эдик. Сёзлерин да, музыкасын да. Къарт
анасы Къарабашланы Муратхан¹ Къарачайны тин байлыгыны
чачылмагъан кюбюрю эди. «Халкъыбыз сакълагъанны сыйлай би-
лигиз. Бюгюн оруп сабанынгы тамблагъа къойсанг, къыйынынгы
къызыл ёгюз чёблер»², -дей эди асыулу джомакъчы, хапарчы
халкъ тарихчи тиширыу.

Бюгюн, бизни насыбыбызгъа, бу белляуну Гошаях бийче
салгъан макъам бла Эресейни махтаулу актрисасы Гочияланы Лю-
ба айтады (джырлайды).

Къарачай-малкъар халкъны орта ёмюрледен келген музыка
шедеврлерини бири алай бла Любаны «ауузунда» сакъланыб,
халкъыбызгъа джайылады. Фахмулу къызыбызны Гошаях бийче-
ден къаны болгъанымы ючюн, огъесе уллу устаны тюгенмезлик
фахмусуну кючюнденми, билелмейбиз (къууаннгандан, ойлашал-
май!), Любагъа тынгыласанг, Гошаях бийчени ауузундан эшит-
генча боласа. Бир кесекден а, сейирсиннгенинг джюрегингден ан-
гынга джайылыб, уллу фахмуну сокъмагъын бюгюнню кюню-
бюзде эслеб башлайса. Алай болур керти искусствону шарты, кер-
ти асыл затны ёмюрлюк къылыгы...

Люба да аны ючюн айта болур бурунгу къарт анасыны
«Белляуун», хар тауушун, хар сёзюн джюрегинден саркъыта.

Тынгыласанг, бешикде сабий болуб джатханлагъа кёзюн
къарайды, сабий болуб, анангы, дуняда сени бютеу джарсыула-
дан сакълагъан кючю болгъан къойнуна къысылырынг келеди...

Любаны да, фахмусуна табына: «Айт, айт, джаным!»-деб,
тохтаб къалады деб къоркъа, къыйнарынг келеди...

* * *

Алайды да, Гошаях бийчени юсюнден ашыгъыш хапарыбыз-
ны аягына чыгъа, къайтарыб чертерге излейбиз.

Уллу фахму хар ёмюрге да не тукъум халкъгъа да - халкъны
ичинде ангысы болгъан хар адамгъа да, кесиникиди. Бир адамны
да- патчах улу эсе да ол, кеси патчах эсе да кючюнден келеллик

¹ Муратхан - кёпюрчю Дуда улу Исламны эгечинден туугъанды

² Авторну архивинден

тюдю адамдан сойген-джаратхан поэтин, джазыучусун, суратчы-сын, композиторун сыйырырга.

Алай а джаратханынгы семенлерге уа эркинлигинг болмагъанын билирге кереклисе. Айхай да, Гошаях бийче «Бизники эди, сабий заманында, Къамгъутбий урлаб кетгенди», -деб а, сукъланыб айтадыла. «Сукъланма!» - дерге да бир адамы да эркинлиги джожьду. Биз ангылаялмагъан былайда башха затды.

Къарачай интеллигенцияны ичинде бир-эки адам, «Гошаях бийче бизни толдю деб, джерни тырнарغا дыгалас этедиле. Сукъланыбмы, зарланыбмы? Кимге? Аланы табыб ёсдюрген халкъьга? Гошаях бийчени къудретлилизине?... Огъесе, кимни болса да айгъакълаб, бир-эки къошакъланыр ючюнми? Алай эсе, не литературовед болмай, не да Гошаях бийчени джазыуундан терен хапар билмей, аны чыгъармаларындан бир тизгинни излеб табалмай, къындан къылычын чыгъаргъанлагъа энгда бир айтырыбыз:

- Биз Гошаях бийче къарачай-малкъар халкъны сыйлы къызы, айтылгъан джырчысы, акъылманы болгъанына шагъатлыкьгъа халкъыбызны тарихинде, энчи орун алыб, тюгенмей тургъан тарих культура эсгертмеледен быллай затланы келтиребиз. Сизни уа бармыды аллай бир аргументигиз?

1. Гошаях къала (Басханда)
2. Къамгъут кешенеде Гошаяхны къол ызлары (Басханда)
3. Гошаях къала (Къызыл Къала - Джёгетейде)
4. Гошаях къала (Маму уя къала - Хурзукда)
5. Гошаях сырты - Джёгетейди
6. Бийче сын - Къарачайда
7. Гошаях бийчени кешенеси (Къартджуртда)
8. Къара Таш (Къарачайда, Къобан ёзенде)
9. Кърымшаухал улу Бекмырзаны юч джашы бла некаяхлы болгъанды
Къамгъутбий
Къаншаубий
Элбуздукъ
10. Чыгъармалары...

Белгилчиса, Къарачай-Малкъарда болмаса, бу затладан сынгар бирн башха халкълада да джокъду.

Алай эсе, аланла, боз бёрклени джамбаш кийиб, «сен кимсе?» - деб тохтамайкъ да, «кёре тургъан айюбюзню ызын излерге мыллык атмайкъ».

Дагъыда бир затны эсертирге излейбиз: Гошаях бийче талай джылны (арт джылларын) Элбуздукъдан кетиб, Хурзукда къаласында джашайды. Тиширугъа талах салсала, не ол кеси разылыгъы бла баш исинден кетсе, ата юйюне къайтхан адет барды бюгюн да.

Гошаях бийче ата юйюне - Хурзукга къайтады. Осияты: ёлсем - Къартджуртда басдырырсыз, деб.

Да сора бу Гошаях бийчебизден ёнгелегенле нечик ангылаялмайдыла: Хурзукда, Къартджуртда не къабартылыла, не абазалыла джашамагъанларын?!

Бюгюн къарачай халкъны арасындан Хапчаланы Роза, Гоцияланы Люба, Мамчуланы Дина, Батчаланы Лидия, Боташланы-Хабичланы Зинхара, Боташланы Зурият, Чыпчыкъланы Света, Джанибекланы Сюзанна, Шидакъланы Аминат дагъыда ала киби кызыларыбыз чыкъгъаны - Гошаях бийчени джарыкъ нюрю сёнгемзлгини, халкъыбызны тин ключо-болуму таркъаймагъаныны шагъатыды.

Трам хан, Зурум бийче, Акъбилек бийче, Гошаях бийче, Шыйых Абдуллах, Хыйла Хыйса (Хачир улу Хыйса), Гочия улу Джумарыкъ (Учхан Джумарыкъ), Боташ улу Адрахман (Адрахман хаджи), Къасбот, Аппа, Сымаил, Кърымшаухал улу Ислам, Дуда улу Ислам, Акъбай улу Исмаил (Чокуна апенди), не уа Ачей улу Ачемез, Тагаркъан, Къанамат туугъан сыйлы джерде, Аллах айтса, энтда тууарла джашла, къызла да.

Аланы барысына да аналыкъ эте, тин тыбырыбызны сыйлы гёрюнде ёмюрлеге дуу джана турлукъ джулдузлу кызыбыз, айтлгъан поэтибиз - Гошаях бийчебиз олтурур!..

Семен улу Кьалтур
Суратчы Хубийланы В.

СЕМЕНЛАНЫ КЪАЛТУР (XVIII)

Бу керти махтаугъа, сыйгъа тыйыншлы адамыбызны - уста къара атычубузну, джырчыбызны, айтылгъан гѣджебибизни - Семенланы Къалтурну юсюнден керти сѣз алдады. Халкъда аны юсюнден кѣб сейир хапарла, джырла, алгъышла, Къалтурну лагъымлары сакъланнгандыла.

Кесини джигитлиги бла чамчылыгъы бла сѣзгѣ усталыгъы бла Къалтур Къарачайдан тышында да белгили болгъанды. Аны заманында сыртын киши джерге салалмагъан гѣджебни, уста ма-раучуну аты бизни сансызлыгъыбыздан, айтыр затыбызны «тамб-лагъа къоя» баргъан халибизден (тнн) сѣз усталыгъыбызда юлю-шюн кѣйгъан адамыбызны чамлары, аламат алгъышлары, адам сейирсинирча айтыулары да джыйылыб бошалмагъаны да ол за-гланы себебинден болурла.

Джашауну терен ангылай билген Къалтурну, хар не тюрлю джаны бла да эси, сезими болгъан, айтышыулада бир талай юрети-ую, алгъышлары, сѣз бла кишиге кесин хорлатмагъан адамны биз-ге бир бѣлек юретиу, алгъышлары джетгендиле. Иште джетсе, ки-шиге ал бермеген, акъыллы, уста тил бла сѣлеше билген адамны халкъ сѣйгенди, багъалатханды, ышаннганды.

Къалтур биринчи кере Шидакъланы къызларына юйленеди. Андан Сарай бла Саралыб деб эки баласы къалгъанды, къалгъан-лары эминадан къырылгъандыла. Сарай Сылпагъарланы Муссагъа чыкъгъанды. Мусса Хасаука урушда джетинчи адам болуб ѳлген-ди. Артда Сарай Сылпагъарланы Дебошха баргъанды, андан джы-ры болгъан Баракъны табханды. Къалтур экинчи кере Батчаланы Тытытны къызы Хаммесейни алгъанды. Къайынлары Батчалагъа накъырда этиб, былай айтханды.

Джылкъы къулакъланы чала безсек да

Дюрю чыкъмаз.

Батчалада малгъа джарагъан

Бири чыкъмаз.

Къарачайны белгили чамчысы, джырчысы Аппа Къал-
турну айтылгъан сохтасы болгъанды.

ХИДЖИ

Къаягъа миндим да:

«Хиджи» - дедиле

Къатыным ёлдю да:

«Худжу» - дедиле.

Аллыма чыкъды

Асхакъ джугътур:

«Сакъатха тийме -

Тейри сууутур»...

Мен тохтамадым,

Атдым асхакъны.

Шкогум чарлаб,

Джилтинле чакъды.

Къачды да - сюрдюм,

Бир бекге барды.

Учду... Кюйдю...

Тас болуб къалды...

Къолумда мылтыкъ,

Бир нёгер кибики.

Беклениб къалдым,

Бийнёгер кибики.

Бир джаным хауа,

Юч джаным къая,

Джаным къолумда,

Аягъым тая.

Мени излегенле

Табар муратлы

Шок атдыла.

Мен да ата турдум.
Экинчи эртденбла
Мени табыла.

Манслады ийдиле
Хиджини тагъыб,
Олтурдум анга.
Таукеллик табыб.

Тартылыб чыкъдым
Къая башына
Къадалыб мансха.
Къутулгъанымда,
Алай болгъанем
Чабарлай чарсха.

УУАНЫК БЕРИБ

Гюрджюлюлеге чалкъы этдиргенем,
Ууанык бериб.
Уулагъан эдим: «Хы, энди уа!-деб,
Къууаныб келиб...

Чалмайды хансны. Кекелле къюуб,
Сылаб барады:
«Мен джукъа болдум»-деб дюрючюгюм
Джылаб барады.

- Тарт, Къалтур! - дейди, ызымдан келген,
Юсюме бюрке,
Бирсилери да анга къошулуб,
Самаркъау эте...

Алайдан кетиб, кёкен къурула
Табыб, от джакъдым
Къызыуу тюшюб бошагъанында -
Чалкъымы отха атдым.

Ол кыппа-кызыл болду да, сора,
Хансха ташладым.
Сууугъанында, джангыдан уулаб,
Чалыб башладым.

Энди уа чалкыым, тюз чалыб кьоймай,
Джюлюйдю-джюлюй,
Аны хапары кюз джыйында,
Джюрюйдю-джюрюй...

ЧАЛКЪЫЧЫЛА

- Бизни да тамадабыз-кичибиз.
Барды аллыбызда ишибиз.

Къоркъма, хомух, ойнай-кюле
Ишле этербиз.
Бау аллында, аракъ-аракъ
Тишле этербиз.

Кыш аманды, кылыч кибики,
«Шыб» деб джетер.
Аш болмаса - малыбызны
Алыб кетер.

Сен айтханча болса,
Къабланлача
Къайырылышырбыз.
Гъыр-мыр болуб, мычымайын
Айырылышырбыз.

Мен айтханча этсек,
Кёб тюлбюз тертеубюз.
Алгышдача, эсен къачха
Джетербиз.
Къууанч эте, юйюбюзге
Кетербиз.
(Къалтурну сёзлери).

ДЖАРАУСУЗЛА

Джылкы кыулакъланы
Чала безсенг да
Дюрю чыкъмаз.
Тытытлада малгъа джарагъан,
Бири чыкъмаз.

ТУЛ КЪАТЫН

Тул къатынны тулукъ-тулукъ
Сёзлери.
Алгъын эри таба къарар
Кёзлери.

Иги болса бир-биринден
Тартарла.
Аман болса, бир-бирине
Атарла.

Кече сайын, экеу-экеу
Джатарла
Эртден сайын
Тёртеу-тёртеу
Къобарла.

Гаккыда тюк, дангылда тик
Табарла.
Азыкъларын таша-таша Къабарла.

Алай эсе, ол эсе да
Сары алтын.
Къыз аллыкъма! Керек тюлдю Тул къатын.

Айланч болса да,
Джолну барлыкма
Тентек болса да,
Къызны аллыкма.

*Трамны джырчы туудугъу
Семёнланы Исмаил*

Мен баргъан эдим Дууут элине
 Къонакъгъа.
 Дууутчу кызла тебрегендиле
 Оракъгъа.

Бармадыла... Джайылдыла
 Ёзен уугъа.
 Элте барыб, тюбетдиле
 Бешли буугъа.

Бешли бууну юч урдула
 Омураудан.

Джетген кызла секирелле
 Томираудан.
 - Секир!-делле, секирмедим,
 Намыс этиб,
 - Кёлтюр! - делле. Аркъаладым,
 Сагъыш этиб.

Кёбдюрелле кёзюу-кёзюу
 Къууукъну.
 Тоб аталла, зынгырдатыб
 Дууутну.

Аш салгъанем къара атыма
 Къаурадан.
 Энди кёлюм чыкъды бизни
 Зауурадан.

Мен баргъан эдим Дууут элине
 Кесим къонакъ болуб;
 Къызланы барын алындыргъан эдим,
 Табсыз омакъ болуб.

Мен кьонакьбайда олтургъан эдим
Тёбен кьуушха
Кире да чыгъа айланадыла
Къызла джумушха:

Бир къыз кирди да, ол кёзюн манга
Къаратыб кетди.

Экинчи къыз а, ол мени тамам
Джаратыб кетди.

Ючюнчю кириб, джукъ да сагъынмай,
Уялыб кетди.
Тёртюнчю кириб, айтыргъа базмай,
Къыйналыб кетди.

Бешинчи кирди да, ол къашларымы
Сылаб кетди.
Алтынчы кирди да: «Мени алмайса!» -деб,
Джылаб кетди.

Джетинчи кирди да, чыгъаргъа унамай,
Къалыб кетди.
Сора бир тенгим, гузаба келиб,
Мени алыб кетди.

ДЖУМУШХА БАРЬУ

Иги тиширыу аманнга келсе,
Аман болур.
Аман эркиши игини табса,
Табан урур.

Бар, келинни чакъыр да кел.
«Кесим келдим!»-десенг,
Къайыңларынг тюерле.
«Къалтур ийгенди», -десенг
Келинни да иерле.

- Къалтур, санга ышанады
Къарачай -
- Ышангылы болалсам да,
Мен алай.

- Къалтур, сёзюнг болмаучан эд
Экили? -
- Сёзюм бирди. Мен билеме
Кесими:

Тау Артында менден онглу
Барды бир джаш
Аны элтселе, ол боллукъду
Кимден да баш.

- Нек къоркъаса, Къалтур андан
Сен быллай бир?
- Мен айтайым. Айтылгъандан.
Сен хапар бил.

«Къызбайлыкъ этмеген
Батырлыкъ да этмез.
Ол келсе, Къалтургъа
Биринчилик джетмез.

Мен, къачхан кийикни
Къалай ура эсем,
Ол учхан чыпчыкъны
Алай урады.

КЪАЛТУР БЛА АЛИБЕК

- Хиджи, сен: «чамчыса», - дейле,
Алаймыды? -
- Алайды, -деб махтаныргъа
Джараймыды?

- Хар сёзюме ушаш сёз табсанг.
Бир кьой берирме.
- Табмасам, мен да сизге
Бир тай берирме.

- Тамбла орта кюндю.
- Балтамы сабы отда кюйдю.

КЪОЙ, СЁЛЕШМЕ

- Кьой, сёлешме! Арты аллы да
Бир элекди.
Элек ючюн даулашыргъамы
Керекди?
Майнама тиш. Майна гыбыт.
Майна дран.
Бирер элек экигизге...
Сёзюме ийнан!

Саламым бла кьууугъум!
Кесиме ушагъан джууугъум...
Келе тур, кьалмай, эриниб.
Суутма мени тёрюю.

Къашха эчкини
Къашхасындан таныйма.
Чемер кишини
Тасмасындан таныйма.

Тамбла ораза ачылады.
Не хазыр этгенсиз байрам ючюн?
Бир-биринги нек соясыз?
Эки-Арада эки челек
Айран ючюн?

Хоншу хоншудан хатер алады.
Ёнкюч береди.
Ёнкюч, кьуру да, кьууана барыб,
Джылай келеди...

Чалабыз. Чалгъаныбыз аман
Чегет раса.
Айхай, ол кыш тууарлагъа
Джараса!..

Кёб болса да, Апсатыны
Маллары,
Аланы да барды, шохум!
Санлары.

Табама деб, табханынга
Табан урма!
Табханлыкъгъа, кереклингден
Артыкъ къырма!

ГАЖ

- Кёб бослун, Къалтур!
- Сау бол, Гаж.
- Беремисе бюгюн бизге
Бир тишлик
- Бу адамланы хатерлери
Болмаса,
Этер эдим сени бедишлик.
- Бу аз къойну нек кютесе,
Айыб тюлмюдо? -
- Кёбню табсам, азны кютмей,
Орунсуз джерге тишлик этмем.
Сен джарлыса дегенликге,
Къойларымы къоюб кетмем.
- Къартлыгъында кесинг
Нек кютесе?
Джашынг джокъмуду?
- Джигитликде биринчиге
Саналыб
Тургъан, сени джашынг болур

Саралыб?
Къарт болсам да, мал тыяргъа
Джарайма.
Саралыб уугъа кетген эди,
Аны аллына
Къарайма.
-Хайыр, Къалтур, Махкемеде
Тюбеширбиз.
- Махкемеге ишим тюшюб
Бармазма.
Барсам да сенден къоркъуб
Къалмазма.

АТЫМЫ АЯГЪЫ: «ТЫТЫТХА!» - ДЕДИ

- Къаягъа миндим да:
«Хиджи» - дедиле.
Къатыным ёлдю да:
«Худжу» - дедиле.

Сылпагъарлада
Келе тураем
Атымы аягъы:
«Тытытха!» - деди.

Тытытны къызын
Ал дей болурму
Деб акъылыма -
Эсиме келди.

Тытытны къызын,
Ариу Хаммесейни,
Ал дей кёреме
Деб сагъыш этдим.

Атым да кишнеб:
«Хы!» «Хы!» «Хы!» - деди.
Сора Тытытны

Элине кетчим

Тели тепсей билмез,
Тепсей тебресе, кьоя билмез,-
Деб сёзюмю этмегиз, ансы

Арымагъан-талмагъан,
Штанкълыл кьаза кьалмагъан -
Деген менме.

Мен тепсейим. Хайда кьобуз
Хайда харс!
Мыдахлыкь болсун
Тас!

ХАММЕСЕЙ

Къызланы ариуу, ариу Хаммесей!
Сен манга чарлай, мен сени кюсей.
Чарлагъан шкок тюз урад - дейле.
Ариу Хаммесей - суу сурат дейле.

Припеви:

Чегетде битген чегет раса о-о-о!
Чегетге кириб неге тураса хо-о-о!
Чегетде турсанг, тюрлю болурса о-о-о
Кюнлюге келсенг, кюнлю болурла хо-о-о
Мен айтырыкъны кесинг билесе о-о-о!
Кюнлюм игиди, чегетден эсе о-о-о!

Аслам мычыды, къалай этейим,
Бу къачхы кюнюм батмайын дей мен.
Барлыкь тюйюлме, къайтыб юйюме
Хаммесей, сени табмайын дей мен.

Бу Тыгытлада къадау таш дей мен
Тентиремейди-тебмейди дей мен
Ой мени джаным сау болуб дей мен
Хаммесей бизден кетмейди дейме.

Къызланы ариуу, ариу Хаммесей!
Танг атдырайыкъ, биз тепсей-тепсей.
Къобуз сыннганды къалай этейик?
Кел, экибиз да бизге кетейик.

Къалтурда барды мыйыкъла.
Алтын окъяны бургъанлай.
Къалтур къызланы къалай тилейди,
Къатын аллыкъ джашы тургъанлай?

- Къартла! Махтау
Тёрюгюзге!
Джукъ келмесин
Кёлюгюзге.
Юйде болуб
Атагъанем
Муну сизге.

КЕЛЕЧИЛЕ

Мен Тытытха келечиле
Ийген эдим.
- Къоратмагъыз. Не къошмагъыз -
Деген эдим.

Къыблагъа айланыб,
Тоханала кибик
Юйлери барды
Дегиз дегенем.
Къара чегет кибик,
Кёгет тереклери барды
Дегиз дегенем.

Ол терекледе: алмалары
Кертмелери, шапталлары барды,
Дегиз дегенем.

Айыбха кийген: Шамеледжи,
Орус къауракъ къабдаллары барды,
Дегиз дегенем.

Арт эшиги барды,
Ал эшиги барды,
Дегиз дегенем
Отоу юю барды,
Къонакъ юю барды,
Дегиз дегенем

Төгерегине мийик хуна болуб,
Дуркъулары барды
Дегиз дегенем.
Эки - Арада, трам тамгъалы
Джылкъылары барды,
Дегиз дегенем.

Дуркъуланы ичлеринде
Антаулары барды,
Дегиз дегенем.
Къыйырларына тогъайла салыныб,
Джумшакъ-джумшакъ джантаулары барды,
Дегиз дегенем.

Бир арбаны кеси бегитген
Узун-узун манслары барды,
Дегиз дегенем.
Тёбенлеринде, къуру да къонакъ къайтыб
Ашар кибик, ашлары барды,
Дегиз дегенем.

Джугъутур териледен,
Джумшакъ-джумшакъ, тулукълары барды,
Дегиз дегенем.
Къашха эчки териледен, къызыл-къызыл
Боялыб, гыбытлары барды,
Дегиз дегенем.

Гёзенни маймуллары, аркъаулары
Бютеу къаядан кёрюнмейди
Дегиз дегенем.
Къалтургъа кибик, сый кишиге
Берилмейди,
Дегиз дегенем.

Бал гыбытладан, джау гыбытладан
Бал, джау тама, тюблерине табакъла салыныб
Дегиз дегенем.
Байла къызларын теджейдиле
Кеслери джалыныб,
Дегиз дегенем.

Кюлтелени беджен этиб,
Бедженледе бишсе, черен этиб,
Черенни башындан тиш салыб,
Гырмыкла бла бегитиб,
Тёгерегине малкъар хуна
Этдириб тургъан адамдан,
Дегиз дегенем.

Джууукъну, тенгни тутхан,
Тауушу кенгнге чыкъгъан,
Арымагъан-талмагъан,
Чийсил сёзю болмагъан
Адамды,
Дегиз дегенем.

Бу рысхыны барына да ие кёз бла
Къарагъан тиширыу керекди.
Ким да табылады, алай а аны
Тындыраллыкъ джангыз
Хаммесейди,
Дегиз дегенем.

Арсар болмай, бу келечиликни
Айтыгъыз.
Тытытны кесини джуабын
Алыб къайтыгъыз
Дегенем.

САРАЙ БЛА САРАЛЫБ

Сарай бла Саралыб -
Ала санга къанатдыла.
Бу сёзюме джамагъатым
Шагъатдыла.

Ол Хиджи кызы Сарайды.
Джан чачларын тарайды
Кесине базгъан - бары
Аны марайды.

Кече олтурса, сыргъалы
Къазан алады,
Кюндюз ишлесе,
Бау аллы сабан орады.

Алтын окъадан, он бармагъы бла
Сурат этеди.
Тиширыу иште кишиге оздурмам - деб
Мурат этеди.

Къыпдысыны бурну
Къылны кыяды.
Джигерлик бла тенглерини
Аллын тыяды
Тыйын тонланы бичеди.
Олтургъан ишге бийчеди.

Ариу Сарайны он бармагъы
Он къатын.
Кесине къарасанг, ол кеси тартхан
Бир алтын...

Экинчи айтырым: «Хиджини
Джашы Саралыб.
Джаш болса да, керти адамгъа
Саналыб.
Керген-кёрген къалады мынга
Аралыб.

Хапар берир атдан алгъа
Баралыб.
Къызла ийнар этедиле
Таралыб,
Уугъа чыкъса, излегенин
Табады.
Саралыбым джансызгъа джан
Салады.

Джокъну бар этер.
Барны кёб этер
Алай бла кенг муратха
Терк джетер.
Сен аланы сылтаугъа нек
Салдынг?
Джарыкъ болур джерингде мутхуз
Нек болдунг?
Ол экиси сени эки
Билегинг.
Билек болса, ойнарыкъды
Джюрегинг.

КЪОНАКЪ

Сен да джюрюб келген джаш,
Джюрюгенингден айтырса.
Мен да кёбню кёрген къарт,
Кёргенимден айтырма.
Болма чыртда уялчакъ.
Алгъы бурун бир от джакъ...

Болмасын кыйынынг тас.
Ашхы улан, энди къазан ас!

Энди бизге хапар айт
Хапарны юч белгиси барды:
Аланы да унутма!

Сол джанынгдан къарасам -
Джигит кибик;
Онг джанынгдан къарасам -
Юйюнге сыйыт, кириб...

Къашха эчкини башындан уруб,
Гыбыт этеме.
Саралыб мени джашым болур, -деб
Умуг этеме.

КЪУУАНДЫМ

Негерим кесин кѣбдюрюб
Тура болур.
Кюн иссиди, кызыб ичин
Ура болур.

Терк барайым: «Тарс!» -деб атылыб
Къалмасын!
Алай этиб, бизге заран
Салмасын.

Чыртда тынч тохтарыкъ толдю
Ол ийнасанг.
Эки джарылыб къаллыкды,
«Ачыуланса».

Дедим да мен, чабыб джетдим.
Негериме.
Бек къууандым, аны сабба-сау
Кѣргенимде.

АЛГЪЫШ

Боза аякъ!. Сыра аякъ!
Джалбарайыкъ арагъа салайыкъ.
Игиликден ююш алайыкъ,
Аманлыкдан къуру къалайыкъ.

Этеги-дженги кенг болсун!
Игилеге-ашхылагъа тенг болсун!
Сабанлары битимли болсун,
Келинчик кеси этимли болсун.

Ал тапханы таракъчы болун,
Экинчи таякъчы болсун!
Тюй бюртюк кибик юйресин!
Иги муратына тюбесин!

Кърымшаухал улу Ислам

КЪРЫМШАУХАЛ УЛУ ИСЛАМ

(1864 - 1910)

Исламны юсюнден сёзюмю башлагъынчы айтырым: бу улу, кёб тюрлю фахмусу болгъан адамыбызны юсюнде бютеу къарачай-малкъар интеллигенцияны, артыкъсыз да окъуу китабла этгенлени, улуу терсликлери барды: ала анга магъанасыз тизгинлени тизе айланган, аз билимли, чемерсиз, фахмусуз, халкъыбызны тарихинден хапарсыз, джазыууна-джарсыууна чыртда къайгъыра билмегенле бла тенг орун бердиле дерс китаблада, бир-бирлери уа, ат башындан къараб, къайда босла да бир джаншакъгъа тенг этиб да къоядыла. Исламны фахмусу не джаны бла да джюрегибизни асылландырады, улуу дунягъа кёзюбюзню ачады. Ислам бизге ёмюрлюк устазды, юлгюдю. Эресейде, Гюрджюде, Кавказда аны хазнасын джыяр ючюн, экспедиция къуралыргъа керекди, деб келеди кёлюбюзге. Ол экспедициягъа амалсыз филологла, искусствоведле, суратчыла, Лайпанланы Къазийча, Къараланы Асиятча, Битдирланы Тамарача, Хабичланы Зинхарача, керти да билимли адамла кирирге тыйыншлыдыла. Бу адамыны къыйыны халкъ хазнабызны, аны къуууш джюрекли, төрге мыллык атыгучу демоогланы къолларына бермегзе керекди. Ала, тюнене къабыры къайда болгъанын билмегендиле, бюгюн кеслерин аны биографларына санаб башларыкъдыла, къысыр, чартлауукъ сёзлени тизе, поэмала джазгъанбыз деб, къошакълана.

Кърымшаухалланы Пачаны джашы Ислам 1864 джыл Къартджуртда белгили бий юйдегиде туугъанды. Ол бютеу Кавказ культурагъа улуу юлюшю бла, сыйлы орну бла киргенди.

Исламны юсюнден кёб белгили алим джазгъанды - профессор В.П.Невская, профессор С.М.Червонная, профессор Лайпан улу Къазий, алимле Къараланы Асият, Битдирланы Тамара, Орусбийланы Фатима, Шаманланы Ибрагим, дагъыда башхала.

Хабичланы-Боташланы Зинхара, Исламны улуу чыгъармачылыкъ, джарыкълыкъ эмда джамагъат ишлерини юсюнден таллай ишни басмалагъанды, орус тилде «Озарение души» деген романын джазгъанды. Алай болса да къарачай-малкъар, Шимал Кавказ культурада Исламны Минги тауча джылтырай-джана тургъан фахмусуну юсюнден бек аз айтылгъанды.

«Мусульманин» деген журналны редакциясына «Письмо-сундан» сора джукъ этмей кьойса да, Исламны аты кавказ халкъ-ланы тарихлерине кирирге тыйыншлыды. Алайды, джашауубуз-да аны кьолу джетмеген кёб затыбыз болмагъанын сезе, уллу, сыйлы адамыбызны бюгюннюгю тёлкююз билсин деб, теджерге борчлубуз. Кърымшаухал улу Ислам заманында Шимал Кавказда эм белгили адамланы бири болгъанын черте, Хабичланы-Боташланы Зинхара былай джазады:

«Ол кесини заманында эм билимли, талай миллетни тилин билген, сурат салыуну, музыка искусствону, литератураны терен билген адам эди. Ол Шимал Кавказы алчы халкъ, джамагъат, джарыкълыкъ къуллукъчусу болгъанын танытханды. Поэт, суратчы усталыгъы бла ол, бир да ишексиз, Къарачай-Черкесияда, Къабарты-Малкъарда профессионал суратлау искусствону тамалын салгъанды».

Бу сёзлени тюзлюклерине бир адам да къаршчы турмайды. Къаршчы турган кьой, башха белгили алим Битдирланы Тамара былай чертеди:

«Кърымшаухал улу Ислам къарачай-малкъар культураны тарихинде бек къудретли инсанды: поэт, суратчы, халкъ окъууну джайыуну биринчи адамы - алай чертедиле китаблада, статьялада аны юсюнден джазгъанла бары да...»

Исламны къарт атасы Ислам Кърымшаухал улу Къарачайны олийи - баш бийи - болгъанды. Акъылман киши кесини халкъына тюз оноу эте билгенди. Аны кьолундан келиб, халкъ бир затдан да джарсымагъанды. Халкъгъа олий бола билген киши, халкъны сыйлы къулу бола да билгенди, аны джумушун эте, аны аты бла ёхтем сёлешгенди.

Белгилисича, Къарачайны алыргъа эки минг чакълы орус аскер келгенди. Ала «тишлерине дери сауутланыб» атлангандыла Къарачайгъа: тоблары, шоклары... Чабыуулну башчысы уа 1812 джыл Наполеон бла къазауат этген белгили генерал Эмануэль болгъанды. Андан тышында да - эки генерал!

Ол кюнледе Къарачай, бу пелахны сезиб, къуш уяча сыйлы джуртун къорууларгъа хазырланады: Аман Ныхытны бегитиб, джер-джерде къарауулла салыб. Алай а таша джолланы къабарты бий полковник Хадагъжукъ улу Хадагъжукъ бла Дуда улу Тенгизбий (Амантиш) кёргюзедиле. Орус аскер Къарачайгъа киреди.

Къарачайны бу къара кюнлеринде башчылары эс ташламайдыла, къоркъмайдыла, кеслерини башларын сакъларгъа кюрешмейдиле, халкъны джауну тубюне атмайдыла. Ёхтем, акъыллы, басымлы сёлешедиле, сыйларын джауну аякъ тубюне быргъамайдыла. Акъылман олий, Къарачайны старшиналары бла келишиб, орус аскерни уллу кюч бла келгенин ангылаб, къазауат не къадар къбге созулса, халкъы ол къадар къб инджиллигин, адамы ол къадар къб къырыллыгъын билиб, Эмануэль бла джарашыу ишлени бардырыб, къан тёгюлюуню тохтатады. Хорланган халкъны тамадасы эсе да, джорукъгъа сыйыннгандан ёзге, чыртда сыйын тюшюрмейди. Эмануэль бла, кесине тенг адам бла сёлешгенча, оюмлу, таукел сёлешеди, ма аны сёзкюнден юзюкле. Орусчасын беребиз:

- А знаете что, генерал, если бы Вы не нашли дороги к северным предгорьям Эльбруса, а избрали бы путь по Кубани, Вы бы до сих пор стояли бы у Каменного Моста!..

Ма быллай ёхтем адам эди Къарачайны олийи.

Белгилисича, Ислам Малкъарны уллу бийи Орусбий улу Мырзакъулну къызындан туугъанды - белгили малкъар къулукъчу, алчы киши, Орусбий улу Исмаилны эгечинден. Исламны сабий заманыны къбюсю Исмаилны арбазында ётгенди, аны уланлары Науруз бла Сапаралий къатыш, дунягъа белгили сыйлы къонакълары - композиторла, джазыучула, алимле бла тубеше, аланы ушакъларына сабийликден къошула. Аланы юсю бла джаш улан Эресейни, бютеу дуняны культурасына тырмашханды. Дуня кенг, аны юсюнде да сейирлик-тамашалыкъ болгъанын, къайгъы-джарсыу да къб тубегенин сабийликден огъуна сезе башлагъанды. Бу сезимни аны сабий джюрегине анасыны акъылман къарнашы Исмаил ариулукъну, билимни, адамлыкъны, къарнашылкъны ышанлары бла бирге сингдиргенди. Эсли Исламны да сабий эси, ана къарнашыны билиминден хазна алып ючюн къалмай, ата-ана джанындан да игилени-ашхыланы юлгюлерин алгъанды, халкъгъа сыйлы къуллукъ этерча, билимли, акъыллы адам болуб ёсгенди. Сыйлы Къуранны араб тилде окъугъанды, орусча сёлешгенди, джаза билгенди. Сурат салыргъа, назму джазаргъа сабийликден тырмашханды...

1877 джыл. Исламны Эрсейни эм белгили гимназияларыны бирине - Ставропольдагы гимназияга - береди. Анда Крымшаухалладан дагыда бир джаш окъуганды, джегетейчи, Ислам.

Бир къауумла бу эки адамны бир-бири бла алмашдырадыла. Ол Ислам да Джегетейде окъууну джайганды, кеси да окъутханды. Тебердичи Исламча белгили уа тюлдю.

1875 джыл. Бу гимназияны Къарачайны башха айтылган уланы Дуда улу (Айсандыр улу) Ислам, Ачакматны джашы, кюмюш медалга бошаб, Санкт-Петербургда «Императорский институт путей сообщения» деген институтха кириб, инженер болуб чыгыб, Эрсейни ючдюз айтылган инженерин - алимин конкурсда хорлаб, Дон сууда эки джанына ачылган кепюрню проекттин этеди. Нальчикге кирген джерде ол акъ кепюрню, Дууутха этген джерде кызыл кепюрню проектлери да Дуда улунукъуладыла. Санк-Петербургну бир-бир кепюрлерини да проектлерин джангыдан этиб, Дуда улу джангыртхан эди, дейдиле. Аны, джууукълары айтханга кере, Якуб Шарданов деб биреулен от ашатыб ёлтюрген эди. Айсандыр улу Санкт-Петербургда чокъуракъ (хрусталь) сандыкъда асыралган эди.

Крымшаухалланы Ислам, эки джылны гимназияда окъуб, юйюне къайтады. 1880 джыл орус патчахны конвойюнда къуллукъ этерге Санкт-Петербурга барады. Александр III патчахны конвойюна таулу улан орус, араб, инглиз, тюрк тиллени, орус культураны, тарихни терен билиб, абычарланы ичинде атын дженгил огъуна белгили этдиргенди, тенглери сюйген, аны бла танышханларын башларына сыйга санаган бир адам болуб, алайда төрт джылны ичинде билимин андан да бек ёсдюреди, кёб иги затха юренеди. Орусча, къарачайча назмула, хапарла, очеркле джазады, сурат салады, театрлада, музыка, литература салонлада Петербургну алчы адамлары бла танышады. Барындан да Лев Толстойну сайлайды. Иван Крыловну басняларын къарачай тилге кечюрюб, таулуланы джашауларына келишдире, тенглерине окъуб сейирсиндиреди. Бу зат бла Ислам, эшта, ана къарнашы Орусбий улуну юйюнде огъуна кюрешиб башлаган болур эди. Крымшаухаллада джюрюген хапарлагъа кере, Ислам, Исмаилдан келиб, къагъытладан хапарла окъуса, тенглери харх эте эдиле. Тамада джууукъларындан а къагъытларын уялыб, джашыра эди. Крымшаухалланы келинлери, Исламны къарнашы Басханукъну юй бийчеси, джазыу-

чу, устаз Ляля (Абайланы Мисостну кызы) айтханнга кёре, Исламны дефтерлери Совет власть келгинчиннге дери тукъумда сыйлы кыагытла болуб сакъланган эдиле. Тебердиде Кърымшаухалланы эркишилери тутуб, тиширыулары «пишон» этиб, юйлеринден кыстагъан кюн а «Ит иесин танымагъан» деген сёз башха гюрлю магъанасын кёргюзген эди: Исламны юйлеринден хапчюклерин тышына атыб, къуу тешеклеринде, джастыкъларында башха хазна излей, кылычла бла туураб, хауагъа акъ къуудан джабалакъ чыгъаргъан кюнлеринде, арбазда джана тургъан кыагытланы Кърымшаухалланы итлерини бири, аягъы бла узалыб, отдан чыгъарыб, эринлерин кюйдюре, юйге ташыб тургъан эди.

О медет, кызыл чекистлени отларында ол кюн закий Исламны ненча сейир заты кюйген болур, ол ит чакълы бир ангылары болмагъан фасыкъла да бир зат сезмейин...

Ставропольдагъы гимназияны алчы устазларыны бири Н.Юхотниковну бир таулу сохтаны юсюнден джазгъаны, бир да ишексиз, Кърымшаухал улу Исламча уланны юсюнден эди. Орусчасын келтирейик:

«Один из горцев, воспитывавшихся в гимназии, раз, отправляясь на каникулы в родной аул, взял с собой несколько книг, в том числе басни Крылова. За чтением последних его застала толпа горцев, жителей того же аула. На вопросы, что это за книга, он решил передать им в переводе некоторые из лучших басен. Сначала с недоумением слушали горцы подвиги зверей, как разумных существ, и при конце хохотали и удивлялись, как можно писать и потом читать правоверному такие нелепости; но когда им было переведено нравоучение они приходили в восторг, прибавляя: «... вот оно зачем было написано», рассыпались при этом похвалой русскому уму и хитрости. Эти понятия на Востоке - синонимы. После этого случая ему не было прохожу от желающих послушать чтения Крылова...»

Ислам бла аны тенги, иш нёгери Акъбай улу Исмаилны юслеринден бизге кёб хапар айтханланы бири, аны назмуларыны талайын азбар билген, Татарстанны халкъ суратчысы Бакъый агъа Урманче эди. «Библиотекамада Ислам бла Исмаилны назму китабы барды», - деб да айтхан эди, талай назмуну да ауузундан джаздыргъан эди. Ислам фахмулу суратчы болгъаны белгилиди, аны суратларын Гюрджюде, Эресейде, Азербайджанда, Къумукъда да

излерге керекди. Андан тышында ала энчи адамлада да табылырга боллукьдула.

Исламны Тебердиде кьонакьны суйген юйюнде Эресейни, Шимал Кавказы, Гюрджюню ашхы адамлары туз-дам ашагьандыла. Аланы ичинде - белгили орус суратчы, генерал Н.Ярошенко, Ф.Шаляпин, Л.Собинов, С.Рахманинов, С.Танеев, И.Репин, А.Куинджи, Г.Успенский, И.Павлов, Д.Менделеев, К.Хетагуров (К.Хетагуровну атасыны анасы Кърымшаухалладан болгьанды). Айтылгьан алим В.Мушкетов Исламны тенглерины бири болгьаны себебли, аны китабында Ислам салгьан талай сурат сакьлангьанды: «Бели ала Къаяны башы», «Доммай ёлгенни башы арлакьдан», «Аманаууз бугьой», «Птыш бугьойну башы», «Клухор кёл», «Клухор джолну бир кесеги». Анда-мында айлана, кьолдан кьолгьа тюше, «революция» деген отдан сау кьалгьан да талай сураты барды: «Ана бла уланчыкь», «Къарачай джашчыкь», «Джаш тиширыуну портрети», «Къарт къарачайлы», «Ярошенко этюдлада», «Нызы», «Гебенле», «Аманаууз», «Чегет талада», «Шайтан Къала», «Доммай ёлген», «Муху башында», «Бадукь кёлле», «Къара кёл»...

1911 джыл, Ислам ауушхандан сора, Москвада аны энчи кёрмючю болгьанды, аны юсюнден да хапар джыяргьа борчлубуз.

Тебердиге барсанг, Исламны юйюню кьатында ол суйген сейир Къара-кёл: «Келигиз, нечик эсгералмайсыз, мен Исламны юсюнден сизге кьаллай бир затны асыраб турама», - дегенча кёрюнеди. Теберди бюгюн да Исламны тинин аяулу сакьлайды. Таула башында бугьойла эригинчи ол нюрлю тин да тас боллукь тюлдю.

Халкьыны, бютеу Кавказы джарсыууна джарсый билген Ислам, Москвада, Екатеринодарда, башха джерледе да уллу форумлада кавказ халкьланы джакьлаб сёлеше, патчах Эресейден таулагьа тюз иннетлиликни излегенди. Бу сезим аны таймаздан кьозгьаб тургьанды. Ол затны биз «Мусульманин» журналны редакциясына джазгьан аламат «Письмосунда» да бек ачыкь эслейбиз:

МНОГОУВАЖАЕМЫЙ МАГОМЕТ-БЕК!

Приехав во Владикавказ, я остановился у своего родственника, ротного командира при кадетском корпусе, и нашел случайно на его столе декабрьскую книжку «Мусульманский отдел», что

было для меня приятнейшей находкой. Я прочел его с лихорадочной радостью.

Читая эту книжку, я испытывал то чувство, которое должен испытывать человек, заброшенный судьбою на долгие годы в чуждый для него край, при неожиданной встрече со своими ближними.

Не могу, однако, не высказать своего суждения, по поводу двух писем, помещенных в вашей статье и характеризующих современное положение мусульманских народностей, главным образом Северного Кавказа, по отношению их к культуре и цивилизации. Здесь затрагивается насущный вопрос наших дней, т.е. просвещения горцев вообще.

Прежде всего, я далек от мысли критиковать современное направление или искать во всем дурное, наоборот, в этих письмах я слышу вопль страданий из-за любимых; и трудно сказать, кто из авторов этих писем меньше или больше любит свой народ. Несомненно, они оба жаждут правды и хотят доставить вернейший диагноз дорогому, близкому пациенту: да простится им их ошибка.

Соглашаюсь вполне с тем, что мы, кавказские горцы (мусульмане в особенности), отстали в отношении цивилизации, как принято это понимать, но, в то же время скажу с уверенностью, мы ещё легко можем наверстать упущенное при наличности тех особенных элементов, коими обуславливается древо горцев. Я хочу сказать несколько слов, главным образом о причинах медленного привития образования у нас, думая, что именно с этой стороны надо подходить к важному для нас вопросу о просвещении наших отставших единоверцев. Конечно, исчерпать все причины, служащие тормозом в этом деле, я не берусь, но укажу из них, по моему мнению, главные.

Прежде всего, не следует горцев Северного Кавказа ставить на один уровень с некультурными классами других народностей. Если у наших горцев отсутствуют знания, то зато у них развит в высшей степени культ воспитания, между тем, как к этому важнейшему вопросу лишь приближается наикультурнейшая Европа. Все несчастье заключается в том, что нас не понимают представители современной цивилизации (наоборот): и в том ещё, что нас не удовлетворяет та культура, которую они преподносят нам в виде собственных особ. Одна лишь внешняя, так сказать, материальная

сторона подобной культуры могла бы заманить к ней, но это и есть главное для горцев, и ему нужно ещё много.

И в самом деле, что из себя представляет значительная часть, именуемая цивилизованным обществом, в смысле светлого, хорошего или полезного? К сожалению, нам горцам, приходится сталкиваться постоянно с этой частью общества, и она окружает нас бранью, через которую и проникают к нам лучи просвещения. И что может горец, с его характерным мирозерцанием, найти для себя привлекательного в этой среде, которая старается предложить ему её культуру, иначе - уподобиться ей... Может ли воспринять такую гнилую культуру горец, ставящий высоко доверие, душевную теплоту; горец, воспитанный в принципах скромности, воздержания и почитания возраста, положения и т.д. и т.п.

Не подумайте, однако, что я хочу идеализировать горца, сказать, что все только хорошее присуще одному ему, или что все горцы одинаково обладают хорошими качествами души и натуры; да они и не нуждаются в этом; люди - везде люди. Но скажу с твердой убежденностью, что в душе горца сидит основательно и верно очерченный облик хорошего человека, которому он поклоняется. И является ли это плодом его сознания или навязана ему заветами его предков, - несомненно одно: облик этот вошел в его натуру или вернее запечатлелся в нем, сделался его богом. И вот лишь из рук носителя этих принципов горец с радостью примет факел просвещения. Если бы каким-либо способом было возможно показать горцу на экране внутренний и внешний облик людей - истинного, интеллигентного, добавлю, культурного класса Европы, то горец заключил бы их в свои объятия и сказал бы громко: «Я поклонюсь тому, чему поклоняетесь вы, я буду верен вам, как вы верны свету и правде...»

Не могу умолчать и о том, что во многом виновны наши собратья, получившие европейское образование. В деле отталкивания от последнего, но сохрани меня Аллах от упреков и раздражения.

Кто знаком с условиями, среди которых протекает современная жизнь горцев, тот простит им все, что есть не хорошего в их настоящем прозябании. Удивляюсь, как при таких обстоятельствах каким-то чудом ещё уцелело много былого, хорошего у нас, а потому высшее признание наших образованных собратьев должно

заключаться прежде всего в понимании былого и хорошего у нас, в оценке и любви к нему. Нужно сделаться научно просвещенным человеком, но безусловно и обязательно оставаться горцем, и по воспитанию, и по духовному складу; стать естественным продолжателем древа горцев, не отрываясь от него и не чуждаясь благодарных, хотя и наивных, быть может, сородичей.

Поверьте, что лишь при таких условиях мы, образованные горцы, станем действительно соединительным звеном современной культурной жизни с жизнью наших, пока темных братьев. И это самое главное и трудно устранимое препятствие из всех, лежащих на пути просвещения горцев-мусульман.

Чтобы не быть ложно понятым, поясню точнее. Я вовсе не хочу именем древа выращивать особое растение, я хочу лишь сказать, что не все хорошо, что носит европейскую пломбу, и что много хорошего в былой жизни горцев, могущих быть истинным украшением короны европейской цивилизации. В этом мое глубокое убеждение.

Простите, дорогой Магомет-Бек, что я, быть может, не совсем ясно выразил свое мнение, но думаю, что вы меня поймете, и что я хотел сказать, для вас совершенно понятно.

Ислам-Бий Крымшамхал.

Бу терен зат бюгюннге дери таулуланы юсюнден айтылган кёб затладан сыйлыды, деменгилиди. Не ючюн десенг, бу сёзлени, бу терен оюмну таулуланы тарихлерин, культураларын иги билген, европа цивилизацияны биреуню ауузундан эшитиб кьоймай, кеси акъылында сюзе билген уллу акъылман джазгъанды. Ол бир затны кёлтюрюб айтмайды неда, джашырыб, билмегенча этиб кьоймайды. Хар нени багъасын тюз биле, эркин, артыкь сёзсюз сёлешеди, кеси келген оюмгъа окъуучуну да бойсундура биледи.

Мени сартын, бу письмогъа хар школда талай сагъатны бериб, азбар этдириб, тинтиб, ангылатыб, хар сабийни къанына сингдирирге керекди. Бюгюн, не джашырыу, къарачай-малкъар сабийледен кёбле биринчи кюнлеринде ана тиллеринде белляуну эшитмей ёседиле. Кёб анала, балаларын телевизорну аллында тебрете, сабийни облучать эте, «ёге» ауаз бла къанларын буза, къулакъларын сасыта, бешикден къобхунчу мыйыларын чайкъайдыла. Бу аман, бу джазыкъсынмакълыгъы болмагъан, тышындан уятсыз

келген «цивилизация» ауруудан төлөңкө Исламны «Мусульманнингге» джазгъан письмосу эмда анга ушаш затла багъаргъа керекдиле. Ол себебден, къайтарыб чертебиз: Исламны бу затын тинтиб, ангылатыб, сохтаны эсине сала, къанына сингдире билген устаз төлөңкө ёсдюрюрге баш борчун толтургъаннга санаргъа боллукъду.

Кертиси бла да, илмуланы тынч, терен ангылай билген сабий, адам болуб, халкъына джарамаса, ол сабийни орну ёмюрю бошуна кетерикди. Аллах берген къарыууна билим, кюч, ийнанмакълыкъ къоша, уясындан, арбазындан чиркитмей, ёнгелетмей, бала, сени сыйынг, адамлыгъынг джуртунгу, туугъан элинги сыйлай билгенинге кёре боллукъду, ата джуртунгу керти багъалата билир ючюн а, аны хар несин да иги билирге керексе, джуртунгу орнун, багъасын билир ючюн а - бютеу дуня культураны, бютеудуня тарихни билирге керексе, деб сингдирсе устаз, сабий, ол устазны ёмюрю бюсюреу эте, Кърымшаухал улу Исламгъа ушаргъа кюреширикди. Бюгюн Къарачайгъа, Малкъаргъа нечик бек керекдиле аллай адамла - терен билимли, акъыл сёзлю, ёхтем джюрекли, тюз иннетли керти интеллигент патриотла!

Ол себебден тилерим:

Багъалы устаз, окъуу китабда, программада джокъ эсе да, кесинг мадар изле, кесинг къош. Окъуу китабланы, программаланы да сенича бир адам этерге кюрешеди, окъутуу, сабийле бла ишлеу сынамынг а сени кимден да онглуду...

Бюгюнлюкде Исламны проза бла джазылгъан «Из Карачая», «Карачаевское горе» (Къобан очеркледен) бири табылгъанды. Аланы алим Битдирланы Тамара «Карачаево-балкарские деятели культуры конца XIX начала XX века» деген ишни биринчи томунда басмалайды.

«Из Карачая» деген хапарында Ислам, уллу Къарачайны ол заманда болумуну юсюнден айта, джамагъат джумушчуланы кючю бла элдеде, межгитледе, школлада, джамагъат юйле (правление), устаханала (джамагъат аптекала, медицина, ветеринар аптекала), почта дагъыда башха затла этилгенин билдире келиб, Учкуланда фельдшер-акушерка Богославскаяны юсюнден хапар айтады, ол заманны болумун суратлайды. Къобан очерклерини биринде - «Карачаевское горе» дегенинде, Уллу Къарачайны огъары элдеринде джерни дыккылыгъыны, аны амалтын малчы кишиге

кыйын болганын кѳргюзеди, джаз башында мал ашы тауусулуб, дыгалас этиб айланган къарт Алий бла малларын сатыб, ачасын хурджунуна салыб, къайгыларын унутуб айланган Османны ушакъларыны юсю бла.

Къарачайны, Малкъарны, бютеу таууланы джумушларын эте, Ислам чыгъармачылыкъ бла кюреширге да заман табханды, фахмулу таулу уланланы, къызланы да анга тырмашдырыргъа кюрешгенди. 1892 джыл Ислам, тенглери орус инженер Кондратьев, тегей суратчы, поэт Кърымшаухалланы къыздан туугъан Леванны джашы Коста, башха тенглери къатыш чыгъармачылыкъ бирлеш ачадыла. Алайда Эресейден, Тау Артында, бютеу Шимал Кавказдан чыгъармачы адамла тюбешиб, кеслерини чыгъармаларын тенглерине окъутуб, джамагъатха не бла болушайыкъ деб, терен оюмлу сагъышларын ачыкълагъандыла.

Бюгюн дунияны кѳзюн алдагъан, эсин бѳлген курорт Тебердини бизни Ислам ачханды. Андан талай белгили зат, республикабызда да Исламны атын джорютюрге тыйыншлыдыла. Исламны эсгертмеси джерибизни джасаргъа керекди. Бюгюн биз адамлыкъ эте билсек, бу затланы барысын да тыйыншлы тындырыргъа боллукъду. Белгилисича, Ислам тенги Кондратьев къатыш Тебердиде биринчи училищени ачдырады. Элдеде школла ачар ючюн, бир затын аямай кюрешеди. Бу уллу иште анга тенглери, Шимал Кавказны онглу адамлары - Абай улу Мисост, Шаман улу Басият, Байчора улу Солтан, Байрамукъ улу Ильяс, Халил улу Хызыр, Акъбайланы Исмаил бла Шогъайыб, дагъыда башхала болушадыла. Халкъны мюлкюн айнытыр, сакълар ючюн, халкъгъа болушур ючюн, Ислам бусагъатда «комитетле», «управленияла» этиб тургъан ишни къуру кеси баджара билгенди. Алай а, кърал джанындан бир да таянчакъ табалмагъанды. Эресейден башчылыкъ этиучю усталаны келтириб, кеси анда кѳрмючлеге барыб, эл мюлк школлада тюбешиб, Къарачайда да аллай школла ачаргъа, джаубышлакъ этген завод да къууаргъа деб, Верешегинни школундан бышлакъ сыгъыучу С.Морозовну алыб келиб, швейцар бышлакъла этдириб башлагъан Исламгъа бышлакъ завод ишлетирге джер бермей къоядыла патчах къуллукъчула.

Онбеш джылны Къарачайгъа ёкюллукъ этиб, андан халал кыйынын аямай тургъан Исламны саулулгъу болмагъанды. Туберкулѳздан инджилиб, Ялтада кесин багъаргъа баргъан джеринде,

суйген Къарачайыны тышында, 1910 джыл ауушады сыйлы кишибиз. Акъылман Ислам, кетерин билиб, ёлсем, Къарачайда басдырысыз, деб осият этеди.

Исламны сыйлы салын алыб келиб, Тебердиде джамагъат къабырлада асырайдыла, бюгюн алайда, къатында да гитче къарнашы Басханукъ (ол да поэт, суратчы, абычар), аны джашы, айтылгъан суратчы, скульптор Кърымшаухал улу Хамзат, «къош болуб», джатадыла.

Энтда бир кере къайтарыб чертебиз: Ислам кеси уллу адам болгъанча, хапары, иши да уллуду. Школлада, институтлада да, къарачай-малкъар тарихни юсюнден сёз баргъан джерде анга уллу эс бёлорге тыйыншлыды. Ол себебден устаз, биз бергенни тышында да Исламны юсюнден хапар излей, академик И.В.Мушкетовну, профессор Невскаяны, профессор Лайпан улу Къазийни, алим Къараланы Асиятны, джазыучу, алим Хабичланы-Боташланы Зинхараны, алим, Битдирланы Тамараны, алим Тебуланы Рамазаны, краевед Е.Польскаяны, джазыучу Лайпан улу Сеитни, дагъыда башхаланы джазгъанларын сохталагъа ачыкларгъа тыйыншлыды, деб кёллюбюзге келеди.

Уллу, ким да сукъланыр къудретли адамыбызны 1917 джылдан бери къызыл джахиллени кючю бла тунчугъуб тургъан аты Къарачайгъа, Малкъаргъа, бютеу Кавказгъа белгили болсун!

Сууукъ ташлагъа джан сала,
Кёргенни кёлюн ала,
Дунияны энikleб къоялла
Кюнден акъгъан, къагъытха тамгъан,
Къолумдан саркъгъан бояула...

Тенгиз менден ёнгелейди,
Ары-бери тенгерейди,
Кетме-кетме, деб тилейди,
Огъай, десем, ёпкелейди,
Къыйыгъына къарайды,
Джагъаларын талайды.
Тохтауулну чалкъысынлай,
Ташны эки джарады.
Толкъунларын къайната,

Чабакъларын сарната,
Эрши туйюб къашларын,
Ёрге-энгишге барады,
Баууру бла сюркелиб,
Къаяланы джалайды,
Кюнде этиую алайды,
Кетесе, деб сарнайды
Мени ичими билмейди,
Эшитирге да суймейди,
Менича ичи кюймейди:
Мен юйюме ашыгъама,
Ол а аны билмейди,
Толкъунлары этегимден тарталла,
Саркъа-сарнай, ызларына къайталла,
Къайтсала уа - барма къой,
Бизде да барла тенгизле:
Толкъунлары - эгизле:
Чабакълары - чубарла, семизле;
Джагълары - инджи ташдан;
Мекамлары - сослан ташдан.
Сагъышларын төкмейдиле тышына,
Къутурмайла, сени кибик, бошуна,
Мен аланы сенден ариу таныйма,
Мен алагъа тансыкъ болуб къарайма,
Сен а мени нек иймейсе ызыма?
Сау къал, Эмчек анамса,
Разы бол да, кетме къой...

* * *

Бабасны гурушха къара абасы
Теберди ёзеннге тюшгенча,
Къарангы болуб къалды да,
Атым симсиреб тохтады.
Не этерге билмей, алджадым,
Аллыма сен тюбеб къалгъанча,
Джолдан бир джары джанладым.
Экили болуб тургъанлай,

Кючюгом джетди ызымдан,
Къарангыны джырыб ётдю,
Кел дегенча ызымдан...
Ол да бара, мен да бара,
Биз тегей тюзге джетгенек,
Тегей тюзюнде сени табалмай,
Юсю бла озуб кетгенек.

* * *

Мусосну пудлукъ батманы
Костаны къарнына джетмейди,
Иесине тигим эт, дегенимде,
Тегейли айтханымы этмейди...

* * *

Махач сапыран чабакъланы санайды,
Сосран нарат чайырын чайнайды,
Николай чырпылада къоянланы марайды,
Ахматны къазаны сау кюнню къайнайды,
Кюнде кюнюбюз былайды,
Шапаны айтханы болмайды,
Къарныбыз ашдан тоймайды,
Биз умут этгенча болмайды,
Аппа самаркъауун къоймайды...

* * *

Ёзендеги озгъун джел
Къарны сюрюб элтеди,
Чаба барыб, абынса,
Джолда къоюб кетеди.

* * *

Муссабийни къошуна

Эл чабмасын бошуна.
Хахай-тууай этмегиз,
Не болду, деб джетмегиз.
Эслеб-эслеб атлагъыз,
Хуммеллигин басмагъыз,
Эски къазанны асмагъыз,
Хуппегисин төкмегиз,
Ырджысындан ётмегиз,
Бучхакъларын сёкмегиз,
«Башы тутуб» джатады,
Сизге кюлюб къатады,
Къайгъыларын бирден чачыб,
Чегет талада сыртындан джатыб,
Шатыкь мусхотланы артады,
Гыбытыны бучхагъындан
Май сырасын тартады,
Эсириб-эсирмей да
Сизни къозуб айланад.
Къарны мусхотдан тоуб,
Чегет талада сойланад.
Муссабийни къошуна,
Баргъан суугъа къошула,
Сиз чабмагъыз бошуна,
Къарны бура ичинден,
Уялмайын кишиден,
Энчи сыра ичеди,
Арбазында абына,
Клисагъа табына,
Нардыуундан къарыла,
Къуру суудан чачайсын,
Тай учаны бери салсын,
Гюнахыбызны алсын!
Огъай десе, бурулсун,
Къара багъанагъа урулсун,
Бёрю кибик улусун,
Къошун, келиб, суу элтсин,
Къаргъышыбыз ташха-таугъа джетсин,
Муссабий айтханыбызны этсин!

Юннос, чабакъла ызымдан сюре,
Тенгиз джагъаны барама
Ала чокъуракъны санга ушатыб,
Къол аязыма алама...

Аман Ныхытдан Аман Ауузгъа
Иймей къойдула тюшомде,
Бир къуджур затла аллымы алыб,
Не этериксе деб юйюнгде.
Атыма миниб къачайым, дедим -
Атымы излеб табмадым,
Къобанны джырыб ётейим, - дедим,
Суугъа кирирге базмадым,
Ышаннга салыб атайым, дедим -
Джанымда сауут табмадым,
Экеулен, келиб, алыб кетдиле,
Алагъа бир зат айтмадым.

Коронованные судьбы (Сборник статей по истории карачаевской литературы). Карачаевск, 2001

План университета 2001, поз. 25

Редактор	Н.В. Ефрюкова
Компьютерная вёрстка	Ю.Н. Нужный
Корректор	Т. А. Чотчаева

Подписано в печать 22. 03. 2001

Формат 60x84x15

Бумага газетная

Объём- 8,8 физ. печ. л; 7,6 усл п. л ; 4.8 уч – изд. л.

Тираж 500 экз.

Издательство Карачаево–Черкесского государственного педагогического университета: 369202 Карачаевск, ул. Ленина, 29
ЛР № 040 310 ст. 21.10. 97

Набрано и отпечатано в типографии Карачаево – Черкесского госпедуниверситета: 369202, Карачаевск , ул Ленина, 46